Tantra Yukti (तंत्र युक्ति) of नीलमेघ भिषगाचार्य (2)
– Edited by Vayaskara N. S. Mooss. (Vaidyasarathy Series – Book No. 5.7), 2e Kottayam, 1979.

(8)

Bill No. 3/07-08

188.

2008-0355

Indira Gandhi National Centre for the Arts

Vaidyasarathy Series. Book No. S-7

TANTRA-YUKTI

SECOND REVISED EDITION.

Indira Gandhi National

Edited by:

AṢṬA VAIDYA

VAYASKARA N. S. MOOSS

Published by:

VAIDYASARATHY PRESS (P) LTD.,

KOTTAYAM : : S. INDIA.

1979

वैद्यसारथिग्रन्थावलिः ग्रन्थांकः सं ७

तन्त्रयुक्तिः ॥

द्वितीयं संस्करणम् ।

अष्टागदंकारकुलोद्भवेन वयस्करागारनिवासभाजा ।
नारायणस्यात्मभवेन युक्तिस्संशोधिता शंकरशर्मणेऽयम् ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कोट्टयनगर्यां वैद्यसारथि प्रस् प्रै. लिमिट्टड् इति नाम्ना
स्थापनेन स्वीये वैद्यसारथिमुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकाशिता ॥

कोळंबाब्दः 1154 क्रिस्ताब्दः 1979

SANS
615.536
TAN

PRINTED AT
THE VAIDYASARATHY PRESS
KOTTAYAM.

All Rights Reserved.

KALANIDHI
Rare Book Collection
ACC No.: R-355
IGNCA Date: 25.3.08

प्रस्तावना ॥

तन्त्र्यन्ते धार्यन्त आयुर्वेदार्था अनेनेति तन्त्रम् । वैद्यशास्त्रमित्यर्थः । अथवा तन्त्रि कुडुंबधारणे, तस्मिंस्तन्त्रमिति रूपम् । कुडुम्बं शरीरम् । तद्धारयति हितोपदेशाहितनिवारणद्वारेणेति ॥

युज्यन्ते संकल्यन्ते संबध्यन्ते परस्परमर्थाः सम्यक्तया प्राकरणिकेऽभिमतेऽर्थे विरोधव्याघातादिदोषजातमपास्यानया इति युक्तिः । युज् योजने तस्मिन् युक्तिरिति रूपं भवति ॥

तन्त्रस्य युक्तयस्तन्त्रयुक्तयः । युक्तिशब्दः खलूपायवाची । न ह्येता युक्तीः प्रत्याख्याय शक्यते तन्त्रं प्रणेतुम् । तत्र काश्चिद्युक्तयो वाक्यप्रयोजना काश्चिदर्थप्रयोजना भवन्ति ॥

तन्त्रयुक्तीनां प्रधानप्रयोजनमभिमतार्थसिद्धिः । चरकेऽप्याख्यत्—

असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥
व्यक्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्मलाः ।
लेशोक्ता ये च केचित्स्युस्तेषां चापि प्रसाधनम् ॥

शास्त्रतत्वावबोधनार्थं तन्त्रयुक्तीनां विचिन्तनमत्यावश्यकमेव । संग्रहेऽप्येवमुक्तम्—

अधीयानोऽपि तन्त्राणि तन्त्रयुक्त्यविचक्षणः ।
नाधिगच्छन्ति तन्त्रार्थमर्थं भाग्यक्षये यथा ॥

सुश्रुताचार्योऽपि तन्त्रयुक्तीनां सम्यक्पठनप्रजोजनमुक्तवान् । तद्यथा—

द्वात्रिंशद्युक्तयो ह्येतास्तन्त्रसारगवेषणे ।
मया सम्यग्विनिहिताः शब्दन्यायार्थसंयुताः ॥

यो ह्येता विधिवद्वेत्ति दीपभूतास्तु बुद्धिमान् ।
स पूजार्हो भिषक्श्रेष्ठ इति धन्वन्तरेर्मतम् ॥
यथांबुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ।
प्रबोद्धयस्य प्रकाशार्थस्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥

चरकाचार्यमते तन्त्रयुक्तयः पञ्चत्रिंशद्वर्तन्ते । तद्यथा—

पञ्चत्रिंशद्विचित्राभिर्भूषितं तन्त्रयुक्तिभिः ।
तन्त्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥
प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ।
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥
प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः ।
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥
अतीतानागतावेक्षास्वसंज्ञोह्यसमुच्चयाः ।
निदर्शनं निर्वचनं सन्नियोगो विकल्पनम् ॥
प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः संभवस्तन्त्रयुक्तः ।
तन्त्रे व्याससमासाभ्यां भवन्त्येतानि कृत्स्नशः ॥

सुश्रुताचार्यस्तु तन्त्रयुक्तयो द्वात्रिंशदित्यभिप्रैति । तद्यथा—

"द्वात्रिंशत्तन्त्रयुक्तयो भवन्ति शास्त्रे । तद्यथा— अधिकरणं योगः पदार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्देश उपदेशोऽपदेशः प्रदेशोऽतिदेशोऽपवर्जो वाक्यशेषोर्थापत्तिर्विपर्ययः प्रसंग एकान्तोऽनैकान्तः पूर्वपक्षो निर्णयोऽनुमतं विधानमनागतावेक्षणमतिक्रान्तावेक्षणं संशयो व्याख्यानं स्वसंज्ञा निर्वचनं निदर्शनं नियोगो विकल्पः समुच्चय ऊह्यमिति" ॥

चरकोक्तासु पञ्चत्रिंशत्तन्त्रयुक्तिषु पूर्वपक्षविधानमित्येका युक्तिः । अत्र वाहटमते पूर्वपक्षो विधानमिति द्वैविध्यं परिकल्प्य तासां षट्त्रिंशत्वं प्रतिपादितम् ॥

सुश्रुताचार्यमते वर्तमानाभ्यो द्वात्रिंशत्तन्त्रयुक्तिभ्यः प्रयोजनप्रत्युत्सारोद्धारसंभवाख्याश्चतस्रो युक्तीरधिकतया योजयित्वा षट्त्रिंशत्संख्यात्वमुक्तं वाहटाचार्येण ॥

चरकन्यासकर्ता भट्टारहरिश्चन्द्रस्तु वाहटमते वर्तमानासु तन्त्रयुक्तिषु षट्त्रिंशत्सु परिप्रश्नो व्याकरणं व्युत्क्रान्ताभिधानं हेतुरिति चतस्रो युक्तीरधिकतया योजयित्वा तन्त्रयुक्तीनां चत्वारिंशत्संख्यात्वमंगीकृत्य व्याख्यातवान् ॥

अस्य ग्रन्थकर्तुर्मते तन्त्रयुक्तयः षट्त्रिंशदेव । "स्युः सारभूताः षट्त्रिंशदित्युक्तिध्वनिना पुनः । अपरेप्यभिधीयन्ते पिण्डप्रकरणादयः" इत्युक्त्वा पञ्चदश व्याख्याभेदाः, सप्त कल्पनाः, उपधालोपशून्यत्वाद्विंशतिरर्थाश्रयाः, सप्तदश ताच्छील्यादीनि च व्याक्रियन्ते ॥

ग्रन्थकर्ता ॥

अस्य तन्त्रयुक्तिनामकग्रन्थस्य कर्ता क इति निश्चयेन वक्तुं न किञ्चिदपि प्रमाणमुपलब्धमस्माभिः । अष्टांगहृदयतन्त्रमधिकृत्य विरचिताया अभिधानमञ्जर्याः कर्तुर्भिषगार्यापरनामकस्य नारायणाख्यस्य भिषजो वंशपरंपरायां जातस्य वैद्यनाथापरनामकस्य नीलमेघवैद्यस्य तन्त्रयुक्तिविचारग्रन्थमवलोक्य केनचिद्भिषग्वरेणेदं पुस्तकं व्यरचीति ज्ञातुं पार्यते, "इत्याद्यायुर्वेदवार्द्धेर्नीलमेघेन नीरवत् । सारमादायाभिवृष्टं तदुपादीयते मया" इत्युक्तत्वादस्य ग्रन्थस्य प्रारंभे ॥

तत्तद्दिगन्तरप्राप्त्या सन्तप्तेन मया खलु ।
नीलमेघान्तच्छायामाश्रित्याश्वसता पुनः ॥
आचार्यसुन्दरोक्तानां युक्तीनां भूषणात्मनाम् ।
वैद्यनाथोपसृष्टानां लक्ष्यलक्षणवाग्जुषाम् ॥
तासां प्रायः प्रकाशानां दुर्लेखापङ्कदूषणात् ।
क्रियते सांप्रतं कृच्छ्रादुद्धृत्य परिमार्जनम् ॥ इति च ॥

नीलमेघभिषजं प्रत्युपश्लोकितत्वादस्य कर्त्रा, तस्य नीलमेघस्य समन्वये जातः कश्चिद्भिषग्वरः, तच्छिष्यकोटिं प्रविष्टः कश्चिद्वैद्यवरो वा ग्रन्थमिममकरोदिति वक्तुं शक्यते ॥

अलङ्काराष्षणवतिस्तन्त्राधिकरणादयः ।
इत्युक्तास्तुङ्गमान्योऽसौ पुत्रः सार्थो भवेदतः ॥

इत्युक्तमस्मिन्नेव ग्रन्थे । कस्यचिद्भिषग्वरस्य तुंगमान्यो नाम पुत्रोऽभूत् । तस्य पठनार्थमिदं लिखितमिति च ज्ञायतेऽनन्तरोक्तेन पद्येन ॥

ग्रन्थकर्तुर्जीवितकालः ।

ग्रन्थस्यास्य कर्ता कस्मिन् काले समजनीति वक्तुं न किंचिदप्यभिज्ञानम् ॥

अस्यादर्शभूतः कश्चिज्जराजर्जरितो ग्रन्थ एवोपलब्धोऽस्माभिरस्मदीयवयस्करागारात् । आदर्शान्तरालाभात्तमिममेकमेव ग्रन्थमवलोक्यास्य संशोधनं कृतम् । तत्र तत्र सुश्रुतवचनानि डल्हणारुणदत्तवचनान्यपि प्रकाशितानि । तान्यध्येतॄणां बुद्धिप्रबोधनाय भवेयुरिति मन्यमानाः । ग्रन्थेऽस्मिन् मतिमान्द्यादनवधानाद्वा भ्रमादिदोषः क्वचिदप्युपलभ्येत चेत् संशोधयन्तु गुणैकपक्षपातिनो विद्वांस इति प्रार्थयामो वयम् । येषां महोदयानां निकटे हस्तलिखितमादर्शान्तरं वर्तते यदि ग्रन्थस्यास्य द्वितीयसंस्करणावसरे संशोधनसौकर्यार्थं तैस्तत् प्रेषणेनानुग्रहो विधेय इति च निवेदयामः ॥

वयस्करागारनिवासिनः शङ्करशर्मणः ।

कोट्टयम्
१-२-१९३९

द्वितीयावृत्तेः प्रस्तावना ॥

इदानीं तु तन्त्रयुक्तिनामकस्य ग्रन्थस्यास्य द्वितीयं संस्करणं प्रकाश्यते ॥

ग्रन्थेऽस्मिन् उपदेशाख्यतन्त्रयुक्तेः परं सुविस्तृतं विवरणं नासाद्यते। अध्येतॄणां सम्यक् ज्ञानाय संस्करणेऽस्मिन् अपदेशादीनां तन्त्रयुक्तीनां नीलमेघकृतं विवरणमपि तत्र तत्रायोजितम् ॥

पूर्वस्मिन संस्करणे चरकाचार्यमते तन्त्रयुक्तयः पञ्चत्रिंशद्वर्तन्त इत्युक्तं यत तत् प्रामादिकम् । चरकोक्तपाठेनैव संग्रहे तन्त्रयुक्तीनां षट्त्रिंशत्वमाचार्येण वाहटेन स्पष्टीकृत्योक्तत्वाच्च चरकमतेऽपि षट्त्रिंशत् तन्त्रयुक्तयो भवन्तीति वक्तुं शक्यते ॥

संस्करणेऽस्मिन भ्रमप्रमादादिदोषात् जातानि स्खलनानि सुधीभिः क्षन्तव्यानीति प्रार्थयामो वयम् ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कोट्टयम्
१-७-१९७९

शङ्करशर्मा ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विषयानुक्रमणिका ॥

	विषयः ।	पृष्ठम् ।
	प्रारंभश्लोकाः	१
१	अधिकरणम्	५
२	योगः	६
३	हेत्वर्थः	८
४	पदार्थः	८
५	प्रदेशः	१०
६	उद्देशः	११
७	निर्देशः	११
८	वाक्यशेषः	१२
९	प्रयोजनम्	१३
१०	उपदेशः	१३
११	अपदेशः	१८
१२	अतिदेशः	१५
१३	अर्थापत्तिः	१५
१४	निर्णयः	१६
१५	प्रसंगः	१७
१६	एकान्तः	१८
१७	नैकान्तः	२०
१८	अपवर्गः	२२
१९	विपर्ययः	२४
१९a	अविपर्ययः	२५
२०	पूर्वपक्षः	२७
२१	अनुमतन्	२९
२२	विधानम्	३२

२३	व्याख्यानम्	३४
२४	संशयः	३५
२५	अतीतावेक्षा	३६
२६	अनागतावेक्षा	३७
२७	स्वसंज्ञा	३७
२८	ऊह्यम्	३८
२९	समुच्चयः	३९
३०	निदर्शनम्	४०
३१	निर्वचनम्	४१
३२	नियोगः	४२
३३	विकल्पनम्	४३
३४	प्रत्युत्सारः	४४
३५	उद्धारः	४४
३६	संभवः	४७
	व्याख्याभेदाः	४८
	कल्पनाः	४९
	आश्रयाः	५०
	ताच्छील्यादीनि	५३
	तन्त्रदोषाः	५५
	लेशकल्पना	५७

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ श्रीः ॥

॥ तन्त्रयुक्तिः ॥

गणेशवाणीव्यासानां गुरोश्च करुणावशात् ।
निरन्तरायोऽस्त्वारम्भो मदीयोऽयं मुदावहः ॥ १
तत्तद्दिगन्तरप्राप्त्या सन्तप्तेन मया खलु ।
नीलमेघपदच्छायामाश्रित्याश्वसता पुनः ॥ २
आचार्यसुन्दरोक्तानां युक्तीनां भूषणात्मनाम् ।
वैद्यनाथोपसृष्टानां लक्ष्यलक्षणवाग्जुषाम् ॥ ३
तासां प्रायः प्रकाशानां दुर्लेखापङ्कदूषणात् ।
क्रियते सांप्रतं कृच्छ्रादुद्धृत्य परिमार्जनम् ॥ ४
तथैवादृष्टनष्टानामेषामपि च पूरणम् ।
इति तन्त्रगुणैर्युक्तं तन्त्रदोषविवर्जितम् ॥ ५
इत्येवाष्टाङ्गहृदये संग्रहे युक्तयः स्फुटाः ।
अलंकृतं युक्तिपदैः सद्रत्नैरिव काञ्चनम् ॥ ६
षट्त्रिंशतार्थदुर्गेषु भिषजां संक्रमैरिव ।
इत्याद्यायुर्वेदवार्धेर्नीलमेघेन नीरवत् ॥ ७
सारमादायाभिवृष्टं तदुपादीयते मया ।
अष्टाङ्गानामधिष्ठानं सुन्दरीव्यञ्जिताकृतिम् ॥ ८

संग्रहं शङ्करात्मानमिन्दुशेखरमाश्रये ।
अष्टाङ्गहृदयं साक्षादष्टाङ्गीलक्षितं शिवम् ॥ ९
सुन्दरीशक्तिसंपन्नमिन्दुप्रियमुपास्महे ।
शशिलेखावतंसौ तौ सुन्दरीपरिभासितौ ॥ १०
मृत्युञ्जयात्मकौ ग्रन्थौ भजे हृदयसंग्रहौ ।
संग्रहे युक्तिमणयो हृदयान्त गुणान्विताः ॥ ११
धार्यन्तामिह विद्वद्भिः प्रसादाय सदात्मनः ।

आत्तबुद्धिरवलोकितेश्वरात्
संघगुप्तकुलसिन्धुचन्द्रमाः ।
रामगुप्त इति वाहटाख्यया
ख्यातिमान् स भिषगाविरस्तु नः ॥ १२

लंबश्मश्रुकलापमंबुदनिभच्छायाद्युतिं वैद्यका-
न्तेवासिन इन्दुजज्झटमुखानध्यापयन्तं सदा ।
आगुल्फामलकंचुकांचितदरालक्ष्योपवीतोज्वलत्-
कण्ठस्थागरुसारमञ्जितदृशं ध्याये दृढं वाहटम् ॥ १३

आत्रेयपूर्वनिखिलादिगुरून्महर्षी-
नार्यावलोकितगुरुं पुनरार्यताराम् ।
श्रीसंघगुप्तमपि वाहटरामगुप्त-
माचार्यसुन्दरमपि प्रणतोऽस्म्यजस्रम ॥ १४

अधीयानोऽपि तन्त्राणि तन्त्रयुक्त्यविचक्षणः ।
नाधिगच्छति तन्त्रार्थमर्थं भाग्यक्षये यथा ॥ १५
काः पुनस्ताः कियत्यश्चेत्यनुयोगेऽभिधीयते ।
तन्त्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥ १६

प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ।
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥ १७
प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः ।
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ १८
अतीतानागतापेक्षास्वसंज्ञोह्यसमुच्चयाः ।
निदर्शनं निर्वचनं नियोगोऽथ विकल्पनम् ॥ १९
प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः संभवस्तन्त्रयुक्तयः ।
वाक्यन्यायोदधेः सारभूताः षट्त्रिंशदीरिताः ॥ २०
स्युः सारभूताः षट्त्रिंशदित्युक्तिध्वनिना पुनः ।
अपरेऽप्यभिधीयन्ते पिण्डप्रकरणादयः ॥ २१
पिण्डप्रकरणन्यासपदार्थपदकृच्छ्रकाः ।
प्रतिलोमानुलोमार्थप्रयोजनफलोद्धिताः ॥ २२
तथाधिकरणं सूत्रसमध्वजसमाख्यया ।
Indira Gandhi National
व्याख्याः पञ्चदश ख्याताः, कल्पनास्सप्त कीर्तिताः ॥ २३
प्रधानगुणलेशाज्ञाविभवेंगितभक्तयः ।
एकाधिका विंशतिः स्युराश्रया आदिलोपकः ॥ २४
मध्यलोपोऽन्तलोपश्च तथैवोभयलोपकः ।
आदिमध्यान्तलोपः स्यादुपधालोप एव च ॥ २५
वर्णोपजानं प्रकृतमृषिक्लिष्टं तथैव च ।
तन्त्रशैली तन्त्रसंज्ञा प्रकृताख्यं तथा पुनः ॥ २६
समानपरतन्त्राख्या प्रत्ययौ हेतुहैतुकौ
कार्यकारणधर्मश्च तथाद्यन्तविपर्ययः ॥ २७
शब्दान्यत्वप्रत्ययाख्यधर्मोपनयसंभवाः ।
विभवः, सप्तदश च ताच्छील्यादीनि सन्त्यथ ॥ २८

ताच्छील्यमपि सामीप्यं विकारोऽवयवोऽपि च ।
संसक्तता च तादर्थ्यं तात्स्थ्यं तद्धर्मतापि च ॥ २९
चेष्टानिमित्तता कर्मगुणयोश्च निमित्तता ।
स्थानं च मूलसंज्ञा च भावो गुणिगुणाख्ययोः ॥ ३०
साहचर्यं प्रकारश्च भूयस्त्वमिति ते गुणाः ।

लक्ष्यलक्षणमनुक्रममासां
लक्षितं स्वगुरुसुन्दरदृष्ट्या ।
वैद्यनाथ इति कल्पितनाम्ना
नीलमेघभिषजा क्रियते स्म ॥ ३१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथ युक्तयः ॥

१. तन्त्राधिकरणम् ॥

तन्त्राधारोऽधिकरणं तात्पर्यं यत्र तिष्ठति ।
तन्त्राधिकरणं तद्यदधिकृत्य प्रवर्तते ॥
शास्त्रं स्थानं तथाध्यायं वाक्यं प्रकरणं च वा ।

यथा— अष्टाङ्गमधिकृत्य हृदयाख्यं सर्वं शास्त्रं प्रवृत्तम् । तथा चोक्तम्— "कायबालेत्यादि" (अ. हृ. सू. १.५) । स्थानाधिकरणं यथा— "अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः" इति (अ. हृ. सू. ३०, ५३) । अध्यायाधिकरणं यथा— "अथातो दिनचर्यामध्यायं व्याख्यास्यामः" इति । (अ. हृ. सू. २) प्रकरणाधिकरणं यथा—"दश मूलसिरा हृत्स्थास्ताः" इत्यादि (अ.हृ.शा. ३.१८) यावत् "इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः सिराः" इति (अ. हृ. शा. ३. ३३.) । एवं वाक्याधिकरणमपि । यदधिकृत्य वाक्यं प्रवर्तते तद्वाक्याधिकरणं वेद्यम । अधिकरणं नामाधारः । यथा— "कायबालग्रहे"त्यादौ (अ.हृ.सू. १.५) । कायादीनाधारीकृत्य तत्तद्रोगोपशमनी चिकित्सा वर्तते । न

---

१ तन्त्राधिकरणम् ।
तत्र यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणम् । यथा—रसं दोषं वा । इति सुश्रुतः ।

त्ववस्थावयवभेदेन भिद्यमानानां तन्त्रस्याङ्गभूतानां कायादीना- मिति संबन्ध इति तात्पर्यम् । आचार्येणापि "चिकित्सा येषु संश्रिता" (अ. हृ. सू. १. ६) इत्युक्तं च । कायचिकित्सा बालचिकित्सेत्यादि आधाराधेयसंबन्धमात्रमेव । तन्त्रमिदमा- तुरापेक्षमथवा अनातुरविषयम् । अनातुरविषयं तर्हि दिनर्तु- चर्याकथनमनुचितमेवेति चेत् । तयोस्तु— "वयोहोरात्रि- भुक्ताना"मित्यादिना (अ. हृ. सू. १. ८) । "चयप्रकोपप्रशमा" इत्यादिना (अ. हृ. सू. १२. २४) च । एकत्र कालकृतदोषापेक्ष- मन्यत्र त्वाहारादिकुपितदोषापेक्षम् । तस्मादुभयथाप्यातुर- विषयमिदं तन्त्रम् । "इति कालस्वभावोऽय"मित्यादि (अ. हृ. सू. १२. २८) चाचार्येणोक्तम् । इत्यधिकरणम् ॥

---

२ योगः ॥

अथ योगः पदानामेव । "रोगस्तु दोषवैषम्य"मिति (अ. हृ.सू. १. २०) । तेन रोगोऽपि रोगस्य हेतुः । यथा ज्वरो रक्त- पित्तस्य । रक्तपित्तं वा ज्वरस्य इति मेघः । योगो नाम योजना । उद्देशनिर्देशयोः सूत्रभाष्ययोर्वा । यथा–"अथातोऽग- विभागं शारीरं व्याख्यास्यामः" (अ.हृ.शा.३) इत्युद्दिश्याङ्गानि

---

१ योगः ।

येन वाक्यं युज्यते स योगः । यथा– "तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिंबहिंस्राभया- वृक्षकपिप्पलीभिः । सिद्धं बलाभ्यां च सदेवदारु हिताय नित्यं गल- गण्डरोगे ॥ सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये तृतीयपादे सिद्धं प्रयुक्तम् । एवं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं योगः । इति सुश्रुतः ॥

विभजते । "शिरोऽन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च समासतः । षडङ्गमङ्गं प्रत्यङ्ग"मित्यादि (अ. हृ. शा. ३. १) युक्तिर्वा योगः । प्रतिज्ञा हेतुरुदाहरणमुपनयो निगमनमिति पञ्चविधम् । यथा— अग्निः शरीरस्थितेर्मूलमिति प्रतिज्ञा । अग्निपक्वाहारे सति तत्स्थितेरिति हेतुः । "आहारान्न ह्यपक्वाद्रसादयः" (अ. हृ. शा. ३. ५४) इति वचनात् । उदाहरणं दृष्टान्तः । यथा— शाल्यंकुरस्य बीजमिति । उपनयस्तस्योपनयनम् । यथा— चिकित्साशास्त्रस्य सप्रयोजनत्वसाधनाय बहुधा दृष्टान्तोपनयनं कृतवांस्तन्त्रकृत् "कस्यासिद्धोऽग्नितोयादि"रित्यादिना (अ. हृ. उ. ४०. ६८) । दृष्टान्तानां बहुत्वेन स्थापनोपनयः स्मृतः । तस्मात् सप्रयोजनमेव चिकित्साशास्त्रं प्रत्यक्षफलत्वात् । इत्युपनयः । तस्मादारंभणीयमिति प्रमाणफलोपादानद्वारेण दर्शनं निगमनम् । यथोक्तं—"चतुष्पादुगुणसंपन्ने सम्यगालोच्य योजिते । मा कृथा व्याधिनिर्घाते विचिकित्सां चिकित्सिते" (अ. हृ. उ. ४०. ७३) इति । संशयानुपपत्या प्रतिपादितया प्रमाणार्थफलोपसंहरणम् ॥

योगो नाम युजेर्जातो योजना युक्तिरेव च ।
उद्देशनिर्देशवतो योजना सूत्रभाष्ययोः ॥
तथैव रोगदोषाख्याः कल्प्योऽयं बुद्धिमत्तया ।
प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तास्तस्योपनयनं पुनः ॥
ततो निगमनं चेति योगः पञ्चविधः स्मृतः ।

३. हेत्वर्थः ॥

हेत्वर्थो नाम यदन्यत्प्रस्तावोक्तमन्यत्रापि तथैवापत्यते। यथा— "तत्रैकैकत्र शाखायां शतं तस्मिन्न वेधयेत्" । (अ. हृ. शा. ३. २०) इत्यारभ्य "अवेध्यास्सकीर्णा ग्रथिताः क्षुद्राः" (अ. हृ. शा. ३. ३४) इत्यत्रैतदेभ्यो विशेषवचनेभ्योऽनुमीयते शेषा वेध्या इति । अन्यथैतानि वचनानि निरर्थकानि स्युः ॥

हेतुना सह यत्रोक्तिः स हेत्वर्थः प्रकीर्तितः ॥

---

४. पदार्थः ॥

पदार्थस्तु य ऐक्येऽपि भिन्नमर्थं प्रकाशयेत ।

यथा— "कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः" (अ. हृ.सू. १.९) इत्यादौ कफोत्तरकोष्ठः समकोष्ठोऽपि मध्यः। अत्र मध्यपदस्य

---

३. हेत्वर्थः ।

यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः । यथा— मृत्पिण्डोऽद्भिः प्रक्लिद्यते तथा माषदुग्धप्रभृतिभिर्व्रणः प्रक्लिद्यत इति । इति सुश्रुतः ।

४. पदार्थः ।

योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पदे वा स पदार्थः, अपरिमिताश्च पदार्थाः । यथा— स्नेहस्वेदांजनेषु निर्दिष्टेषु द्वयोस्त्रयाणामर्थानामुपपत्तिर्दृश्यते। तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोगसिद्धो भवति स गृहीतव्यः, यथा— वेदोत्पत्तिं व्याख्यास्याम इत्युक्ते सन्दिह्यते बुद्धिः— कतमस्य वेदस्यायमुत्पत्तिं वक्ष्यतीति, ऋग्वेदादयस्तु वेदाः । तत्र पूर्वापरयोगमुपलभ्य (विद विद्लृ इत्येतयोश्च धात्वोरनेकार्थयोः प्रयोगः) पश्चात् प्रतिपत्तिर्भवति— आयुर्वेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येवं पदार्थः । इति सुश्रुतः ।

न भेदः । अर्थतस्तु मध्य इति सम एव । कथं— "सुधाद्यै-र्वातिको रेच्यः शम्याकाद्यैस्तु पैत्तिकः । श्यामाद्यैः श्लैष्मिकोऽप्युच्चैः पथ्याद्यैः समदोषजः ॥" इति भेळकल्पोक्तत्वात् । सम-दोषकोष्ठात् कफकोष्ठस्य तावान् भेदोऽस्त्येव यावांस्तदुत्कर्षः । आचार्येणापि लाघविकत्वात् पदैक्यमङ्गीकृत्य कोष्ठस्तु त्रिविधो भवति मृदुः क्रूरो मध्यश्चेति कथितम् । अत्र विरेचनप्रस्तावो-क्त्या पित्तकोष्ठस्य प्रथमं ग्रहणम् । त्रिविध इति वचनमात्रम् । अर्थात् चतुर्विधत्वमस्यैव । अत्रापि तुशब्देन समदोषजपर्याय-मध्यकोष्ठस्याऽन्तर्भावः सूचित एव । अपि च— "समं मध्यं च तुल्यं च समानं सदृशं सदृक्" इति गोपालिकायामुक्तं च । अनेनाग्निरिव तदाश्रयः कोष्ठोऽपि चतुर्विध इत्यर्थः । केचित् तु— "पदार्थः पदभेदेऽपि न भेदः पुनरर्थतः" इति । तन्मते तु द्रव्यौषधयोः पदभेद एव, नार्थभेदः । "भिषग्द्रव्याणी' त्यादिना (अ. हृ. सू. १. २७) । "बहुकल्प"मित्यादिना (अ. हृ. सू. १. २८) च द्रव्यौषधयोरभेद उक्तः । उक्तं च तान्त्रिकैः— यस्मिन् रसादयो यच्च भौतिकीं मूर्त्तिमाश्रितम् । तद्द्रव्यं रसकल्कादिकल्पनासिद्धमौषधम् ॥ एतावानवस्थाविशेषः । एवमन्यत्र "शमनं कोपन"मित्यादिना (अ. हृ. सू. १. १६) तयोरेव भेदाभासः । ऊक्तं ह्याचार्येणापि— "द्विविधमौषधं ऊर्जस्करं रोगघ्नं च । ऊर्जस्करमपि द्विविधम्, रसायनं वाजीकरं च ॥ रोगघ्नमपि द्विविधम्, रोगस्य प्रशमनमपुनर्भा-वकरं च । तत् पुनर्द्विविधम्, द्रव्यमद्रव्यं च । द्रव्यं त्रिविधम्, भौममौद्भिदं जङ्गमं चेति । तेषु तद्वक्ष्यमाणलक्षणं

हेमादिलवणांतमेतत् प्रायेण भौमम्। औद्भिदं पुनः वनस्पति-वानस्पत्यवीरुदोषधिभेदेन चतुर्विधं भवति। तत्र फलिनो वनस्पतिः, पुष्पफलवान् वानस्पत्यः, वल्लीगुल्मो वीरुत्, फलपाकान्ता चौषधीति। जङ्गमोद्भवं मधुघृतादि। अद्रव्यं पुनरुपवासादिरिति'' (अ. सं. सू. १२)। तस्मादनयोर्न्न भेद इति मेघः। पदार्थो नाम पदेनार्थोवगम्यते। यथा— द्रव्यमिति पदं तस्यार्थो भूजलादिः। गुण इति पदं तस्यार्थो गुर्वादिः।

पदार्थोऽपि च भेदोऽपि न भेदः पुनरर्थतः।
पदेन योऽर्थो ज्ञायेत यथा गुर्वादयो गुणे॥

५. प्रदेशः॥

प्रदेशः क्वचिदुक्तानामन्यत्रोक्तैः समेतता॥

"कालार्थे"त्यादौ (अ. हृ. सू. १. १९) कालः शीतोष्णवर्ष-लक्षणः। अर्थाः शब्दादय इन्द्रियार्थाः। कर्म कायवाङ्मनो-भेदेन परत्र चेह वा कृतम। तेषां हीनयोगः नैव वा। अति-योगोऽतिमात्रः। मिथ्यायोगो विपरीतलक्षणः। ते तु वाता-दिसमवेता रोगकारणं भवन्ति। वातादयोऽपि हीनयोगादि-समवेता एव। अतः खलु आचार्यस्य "कालार्थकर्मे"त्यादिश्च "दोषा एव ही"त्यादिश्च (अ. हृ. सू. १२. ३२) रोगैककारण-मित्युक्तिरशात् तयोरेकमिति यत् तदुभयमपि समवेतमेव

---

५. प्रदेशः।

प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः। यथा— देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तस्माद्यज्ञदत्तस्याप्ययमेवोद्धरिष्यतीति। इति सुश्रुतः॥

रोगकारणं न पृथक् कारणमित्यर्थः । अतो रोगकारणस्य वातादिकोपस्य कालादिहीनयोगादयः प्रधानकारणमिति कारणे कार्योपचारः । इति मेघः । प्रदेशो नाम येषामर्थानामतिबहुत्वात् साकल्येनाभिधानाशक्यत्वात् स्तोकमात्रमुच्यते । यथा— 'इति द्रवैकदेशोयं यथास्थूलमुदाहृतः" (अ. हृ. सू. ५. ८४) इति ॥

प्रदेशस्तोकमात्रोक्तिरिति केचित् प्रचक्षते ।

इति प्रदेशः ॥

---

६. उद्देशः ॥

उद्देशः समवायोक्तिरिति प्राहुर्मनीषिणः ।

यथा— सर्वथा वेगधारणं न कार्यमिति प्रतिपादनाय लाघविकेनापि सर्वानुग्राहकेणाचार्येण 'वेगान् न धारये"दित्यादौ (अ. हृ. सू. ४. १) तत्वमाकांक्षाविषयमुद्दिष्टम् । इति मेघः । उद्देशो नाम संक्षेपाभिधानम् । यथा— वायुः पित्तं कफश्चेत्यादि(अ. हृ. सू.१. ६) ॥ इत्युद्देशः ॥

---

७. निर्देशः ॥

निर्देशो नाम तस्यैव विस्तरोक्तिर्यथोदिता ।

"तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोनिलः" (अ.हृ.सू.१.६)

---

६. उद्देशः ।

समासकथनमुद्देशः । यथा— शल्यमिति । इति सुश्रुतः ।

७. निर्देशः ।

विस्तरवचनं निर्देशः । यथा— शारीरमागन्तु चेति । इति सुश्रुतः ।

इत्यरुणः । निर्देशः सोऽप्यनुगुणः पूर्वस्यानुक्रमश्च यः । यथा— अधोवातवेगधारणे कृते गुल्मादयो जायेरन् । एवं विड्रोधादिकेऽपि विज्ञेयम् । अधोवातस्य रोधेनेत्यादि निर्दिष्टं पूर्ववातेत्यनुद्दिश्य । अधोवातस्येति विशेषेण ग्रहणं पश्चादुद्गारवातविवक्षयेति बोद्धव्यम् ।

उद्देशनिर्देशकयोरन्योन्यापेक्षिता भवेत् ।
यत्तदोरिव नित्यत्र शास्त्रे सर्वत्र सर्वदा ॥
प्राक्संक्षेपेण कथनमुद्देश इति कीर्त्तितम् ।
निर्देशो नाम तस्यैव विस्तरोक्तिरुदाहृतः ॥

इति निर्देशः ॥

८. वाक्यशेषः ॥

वाक्यशेषो नाम यस्मिन् सूत्रे लाघविकेनार्थात् गम्यमानमनुक्तं पूरणार्थमध्याह्रियते । यथा— "तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन्" (अ. हृ. शा. ३. ३) इत्यत्र भवन्तीति वाक्यशेषः । "आप्या जिह्वा रसक्लेदा" (अ. हृ. शा. ३. ४) इत्यत्र भवार्थे तद्धितग्रहणात् । इत्यरुणः । वाक्यशेषो विशिष्टार्थदायिनी वाक्यलक्षणा । यथा—रोगानुत्पादनीयमित्यनेन रोगोपशमनीयोऽयमध्याय इति लक्ष्यते । अन्यथा— "अनुत्पत्यै समासेन

---

८ वाक्यशेषः ।

येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्येत स वाक्यशेषः । यथा— शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरसामित्युक्ते पुरुषग्रहणं विनापि गम्यते पुरुष एवोक्त इति । इति सुश्रुतः ।

विधिरेष प्रदर्शितः" (अ. हृ. सू. ४. ३४) इत्यादेर्वाक्यस्यानुचितत्वादेव । किं च "धारयेत्तु सदा वेगान्" (अ. हृ. सू. ४. २४) इत्ययमप्यनुचित एव । इति मेघः । इति वाक्यशेषः ॥

---

९. प्रयोजनम् ॥

प्रयोजनं नाम यदर्थं शास्त्रादि प्रवर्तते । यथा— "आतङ्कपङ्कमग्नानां हस्तालंबो भिषग्जितम्" (अ.हृ.उ. ४०.६४) इति । अनेन प्रयोजनेन चिकित्साशास्त्रमध्येयमित्यर्थ इत्यरुणः । प्रयोजनमनेकार्थे यत स्यात् पदनिवेशनम् । यथा— "वायुः पित्तं कफ"श्चेत्यादिना (अ. हृ. सू. १. ६) पदनिवेशनेन ते वातादयः पृथगपि दोषाः । चशब्दात् समवेता अपि दोषाः । समासत इति आप्तोदितं विस्तरतोऽपि दोषा इति । अनेन प्रकारेण रजस्तमश्चेत्यादिना तयोरपि दोषत्वम् । त्रय इति वातादिभेदानामपि दोषत्वं लक्षितमेवेत्यर्थसिद्धिः । इति मेघः । इति प्रयोजनम् ॥

—0—

१०. उपदेशः ॥

उपदेशो नाम आप्तवचनम् । यथा—
"स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा

---

१० उपदेशः ।
एवमित्युपदेशः । यथा— "तथा न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नं च वर्जयेत्" इति । इति सुश्रुतः । किं कुर्यादित्युपदेश इत्यर्थः । ननूपदेशनियोगयोः

स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ।"

(अ. हृ. सू. १७.२९) इत्यादि इत्यरुणः ।

उपदेश इदं चेदमेवं तदिति कल्पना ।

"यस्माद्रूक्षो यवः स्वादुर्गुरुरप्यनिलप्रदः ॥

दीपनं शीतमप्याज्यं बस्तोष्णाप्यग्निसादनी ।

कटुपाकोऽपि पित्तघ्नो मुद्गो माषस्तु पित्तलः ॥

स्वादुपाकोऽपि चलकृत् स्निग्धोष्णं गुरु फाणितम् ।"

(अ सं सू १७) इत्यादिना आचार्येणैव प्रतिपादितः । प्रभावापरनामा द्रव्यशक्तिरितीन्दुना प्रतिज्ञातः । इति मेघः । आप्तवागुपदेशो हि सर्वैरित्यवगम्यते । इत्युपदेशः ॥

—0—

Indira Gandhi National Centre for the Arts

११ अपदेशः ॥

अपदेशस्तु हेतूक्त्या स्वप्रतिज्ञास्थिरीकृतिः ।

[अपदेशस्तु कण्ठोक्तं वाक्यमर्थेन दर्शयेत् ॥

को भेदः? उच्यते, प्रायिक उपदेशः । यथा रात्रौ न जागृयादिति प्रायिकत्वेनोपन्यस्तं, कफाद्यभिभूते तु तत्र रात्रिजागरणस्यापि शस्तत्वात ; दिवा न स्वापं कुर्यादित्यपि प्रायिकम् । ग्रीष्मे तृष्णाद्यन्वये च दिवास्वापस्योचितत्वात् । नियोगश्चाप्रायिकः । यथा पथ्यमेव भोक्तव्यमिति । यद्यपि "ज्वरितोऽहितमश्नीयाद्यदि चास्यारुचिर्भवेत्" इत्यादिना अपथ्यभोजनस्यावकाशः, तथापि तदानीमपथ्यस्यैव पथ्यत्वमिति नियोगस्य व्यभिचारो नास्ति । (इति डल्हणः) ॥

११ अपदेशः ।

अनेन कारणेनेत्यपदिशः । यथोपदिश्यते— मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धत इति । इति सुश्रुतः ।

SANS
615.536
TAN

यथा— "उष्णोदकोपचारी स्यात्" (अ.हृ.सू. १६.२६) इत्यादौ शीतोदकं न स्पृशेदिति । व्यवायं न सेवेत । दिवा न स्वप्यात् । इत्यादौ पुनरहःस्वप्ननिषेधस्तु दिवास्वप्नोचितानामपि स्नेहविषये निषेधप्रतिपादनाय ॥] इत्यपदेशः ॥

—0—

१२ अतिदेशः ॥

अतिदेशस्तु यत्किञ्चिदर्थजातमुदीर्य च ।
एवमन्यदपि ज्ञेयमिति स्थापनमुक्तिभिः ॥
[अतिदेशस्तु पूर्वोक्तन्यायस्यान्यानुषङ्गिता ॥

यथा— "रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते" (अ. हृ. सू. ४. २२) इत्यादौ वेगधारणानुषङ्गेण वेगोदीरणस्य तस्य वा ग्रहणे सर्वरोगजनकप्राधान्यं सूचितम् । उदीरणं धारणं च प्रयत्नविशेषः । अत्र बहुवचननिर्देशो वेगलक्षितान् वातादीनुद्दिशति ॥] इत्यतिदेशः ॥

—0—

१३. अर्थापत्तिः ॥

अर्थावगतिरेवार्थापत्तिरित्यभिधीयते ।
[अर्थापत्तिः सहोक्तेभ्योऽप्येकस्यार्थोऽन्यथापतेत् ॥

यथा— "आमविष्टंभयोः कोष्णं निष्पिपासोऽप्यपः पिबेत् ।"

---

१२ अतिदेशः ।

प्रकृतस्यानागतस्य साधनमतिदेशः । यथा— अनेनास्य वायुरूर्ध्वमुत्तिष्ठते तेनोदावर्तः स्यादिति । इति सुश्रुतः ।

१३ अर्थापत्तिः ।

यदकीर्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः । यथौदनं भोक्ष्ये इत्युक्तेऽर्थापन्नं भवति नायं पिपासुर्यवागूमिति । इति सुश्रुतः ।

(अ. सं. सू. ६.) इत्यनेन विदग्धे दुष्टपित्तोपशमनाय पिपासितस्यैव शृतशीतोदकं दद्यादित्यर्थादापतितम् । उष्णशीतस्वादुपाकत्वं च शीतवीर्यत्वं च साधारणमेव ।

"पाके स्वादु हिमं वीर्ये तदुष्णमपि योजितम् ।

तस्मादयोगपानेन लाघवान्न वियोजयेत् ॥" (अ. सं. सू. ६)

इत्युक्तत्वात् । लाघवान्न वियोजयेदित्यस्य स्वल्पत्वं तस्य न चापतेयमितीन्दुनापि व्याख्यातम् ॥]। इत्यर्थापत्तिः ॥

---

१४. निर्णयः ॥

निर्णयः संशये प्राप्ते तदपाकरणं वचः ।

[निर्णयः स्थापयेदर्थमनेकविधमेकधा ॥ यथा— "वीर्यं तु केचित् गुरुलघुस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णशीतोष्णभेदादष्टविधमाहुः । अपरे पुनर्बहुवीर्यवादिनः पठन्ति—

वीर्यं द्रव्यस्य तज्ज्ञेयं यद्योगात् क्रियते क्रिया

नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता हि सा ॥" इति

(अ. सं. सू. १७) । तैरपि चैवमतिप्रकृष्टशक्तियुक्तानामशेषौषधगुणसारभूतानामष्टानामेव गुर्वादीनां वीर्यसंज्ञा विशिष्टाम्नायविहितापि लौकिकीति समुद्भाव्यते । तथा हि । तया रसविपाकगुणान्तरविजयिनो भूयांसश्च वरिष्ठाश्च गुणाः संगृहीताः ।

---

१४ निर्णयः ।

तस्य (पूर्वपक्षस्य) उत्तरं निर्णयः । यथा— शरीरं प्रपीड्य पश्चादधो गत्वा, वसामेदोमज्जानुविद्धं मूत्रं विसृजति वात एवमसाध्या वातजा इति । यथा चोक्तं— कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जावसायुतः । अधः प्रकुप्यते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः । इति सुश्रुतः ।

विशेषवृत्त्या च तत्र द्रव्यस्वरूपकथने व्यवहारः प्रवर्तितो भवति । अत एव सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावः प्रभाव इत्याम्नातः । सत्यपि च क्रियानिवर्तनसामान्ये तद्विपरीता रसादयो वीर्याख्यया प्रभावसंज्ञया वा न परामृश्यते । अन्ये तु गुर्वादीनामग्नीषोमात्मकत्वादादानविसर्गविभागेन कालस्य चोष्णशीतात्मकत्वाद् द्विविधमेवामनन्ति । एवं चाहुः—

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ।
व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित् ॥

तत्रोष्णं दहनपचनस्वेदनविलयनानिलकफशमनानि करोति । शीतं ह्लादनस्तंभनजीवनरक्तपित्तप्रसादनादीनि करोति । (अ. सं. सू. १७) । इति वीर्यद्वैविध्यमाचार्येण स्थापितं "उष्णशीतगुणोत्कर्षात्" (अ. हृ. सू. १. १७) इत्यादिना वाक्येन ।] इति निर्णयः ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

—0—

१५. प्रसङ्गः ॥

प्रागुक्तस्य सतोऽर्थस्य संबन्धेन च केनचित् ।
पुनरप्यभिधानं स प्रसङ्ग इति कीर्तितः ॥

---

१५ प्रसंगः ।

प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसंगः । यथा— प्रकरणान्तरितो योऽर्थोऽसकृदुक्तः समाप्यते स प्रसंगः । यथा— महाभूतशरीरिसमवायः पुरुषस्तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्तावभिधाय; भूतचिन्तायां पुनरुक्तं यतोऽभिहितं पञ्च महाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति स खल्वेष कर्मपुरुषश्चिकित्सायामधिकृत इति । इति सुश्रुतः ।

[प्रसङ्गः पूर्वमुक्तानां भूयोऽपि प्रतिपादनम् ॥

यथा— "आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य" (अ. हृ. नि. २. ४) इत्यादिना प्रोक्तमर्थं "आमाशयस्थो हत्वाग्निं" (अ.हृ.चि.१.१) इत्यादिना भूयोऽपि प्रतिपादितवानाचार्यः। तत्र तु एवंभूतस्य ज्वरस्य लङ्घनं कार्यं नेतरस्येति "शुद्धवात" (अ.हृ.चि.१.२२) इत्यादिना वक्ष्यति।] इति प्रसङ्गः ॥

—0—

१६. एकान्तः ॥

एकान्तो नाम यत् पक्षमेकमेव समाश्रयेत्।

[एकान्त एवमेवैष नान्यथेति व्यवस्थितिः ॥

यथा— अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निषेवते।
विधिना ना यथोक्तेन स भवेदरुजोऽजरः ॥ (अ. सं. सू. २८) इत्यत्र कर्मकालयोगाख्यानां स्नेहवस्तीनां यो निषेवते। अष्टादशकान् विधिना "प्राक्स्नेह एकः पञ्चान्ते" (अ. हृ. सू. १९. ६३) इत्यादिना ग्रन्थोक्तप्रकारेणाष्टादशपर्यायान् सेवेत। इत्यनेन क्रमेणानुवासनानि त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि भवन्ति। इत्येष कर्मवस्तिः।

सौश्रुते तूक्तमष्टादशविधत्वमस्य—

दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवंक्षणौ।
सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्द्धस्थमनिलं जयेत् ॥
बलं वर्णं च जनयेत् तृतीयोऽथ विशेषतः।

---

१६ एकान्तः।

यदवधारणेनोच्यते स एकान्तः। यथा— त्रिवृद्विरेचयति मदनफलं वामयतीति। इति सुश्रुतः।

चतुर्थः स्नेहति रसं रक्तं स्नेहति पञ्चमः ॥
मांसं स्नेहति षष्ठस्तु मेदः स्नेहति सप्तमः ।
अष्टमो नवमश्चैवमस्थिमज्जानमेव च ॥
तथा शुक्राश्रयान् दोषान् नवापि नव वस्तयः ।
(सु. चि. ३७. ७१–७४)

वातादिकुणपग्रन्थिपूयक्षीणमलाह्वयम् ।
बीजासमर्थं रेतोऽस्रं स्वलिङ्गैर्दोषजं वदेत् ॥ (अ. हृ. शा. १.१८) इत्याद्यनेन शुक्राश्रगा नव दोषा ज्ञातव्याः । मलशब्देन मूत्रशकृद्गन्धावुक्तौ । इत्यष्टादशकम् । एवं वस्तयस्त्रिंशदीरिताः । ना सेवेत इति पुंस्त्रियोर्ग्रहणम् । अन्यत्रापि—

दद्यान्निरूहान्तरितांस्त्रीन्नवाष्टादशैव तु ।
स्नेहवस्तिक्रमो ह्येष शुक्ररक्तप्रसादनः ॥

इत्यत्र त्रीन्नवेति द्वादशास्थापनानि । अष्टादशेति स्नेहवस्तयः । सान्वासनानीति सहशब्दः प्राधान्ये सेन्द्राः सुरा इव । अथ कालवस्तेस्तु "कालः पञ्चदश" (अ. हृ. सू. १९. ६४) इत्यादिनोक्तप्रकारेण शतम् । अशीति स्नेहा नवतिरास्थापनानीति सर्वं सप्तत्यधिकं शतद्वयम् । अत्र वस्तिरिति निरूहः । योगवस्तेस्तु "योगोऽष्टौ वस्तयोऽत्र" (अ. हृ. सू. १९. ६४) इत्यादिनोक्तप्रकारेण नवति स्नेहाः पञ्चाशच्चत्वार्यास्थापनानि चतश्चत्वारिंशदधिकं शतं विद्यात्। तेन मरुच्छमं न प्रधानम् । कर्मादीनामुत्कृष्टदोषनिर्हरणार्थम् । अङ्गभूतान्यास्थापनानि यतः ।

स्नेहेन रौक्ष्यं लघुतां गुरुत्वा-
दौष्ण्याच्च शैत्यं पवनस्य हत्वा ।

तैलं दधात्याशु मनःप्रसादं
स्नेहं बलं वर्णमतीव पुष्टिम् ॥

इति वचनात्। तत्रैव—

अन्यजन्मकृतं कर्म दैवं पौरुषमैहिकम् ।
विद्यात्ते कर्मणि त्रेधा श्रेष्ठमध्यावरत्वतः ॥

इत्याद्युक्तन्यायेन ।

दैवपौरुषकर्मभ्यामुत्कृष्टाभ्यामुदीरितान् ।
व्याधीन् जित्वा बलं कुर्यात् कर्मवस्तिस्ततः स्मृतः ॥
ताभ्यामेव च मध्याभ्यामथानियतकालजान् ।
व्याधीन् जित्वा सुखं कुर्यात् कालवस्तिस्ततः स्मृतः ॥
अथाभ्यामेवावराभ्यां यो व्याधीन् विनिहत्य तान् ।
देहं सुखायुषा युंज्याद्योगवस्तिस्ततः स्मृतः ॥]

इति एकान्तः ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

—0—

१७. नैकान्तः ॥

नैकान्तो नाम यत् पक्षस्यान्यस्यानवधारणम् ।
[एवं स्यादथवा नैवमिति नैकान्त ईरितः ॥

यथा— "शीते वसन्ते च" (अ. हृ. सू. १९. २१) इत्यादि। शीतवसन्तयोर्हेमन्तशिशिरवसन्तेषु दिवानुवासयेत् । अन्यदा ग्रीष्मवर्षाशरत्सु रात्राविति सिद्धम् । केचिच्छीते वसन्ते

---

१७ अनेकान्तः ।

क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति यः सोऽनेकान्तः । यथा— केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं, केचिद्रसं, केचिद्वीर्यं, केचिद्विपाकमिति । इति सुश्रुतः ।

च रात्रावन्यदा दिवेति । अन्ये पुनः केचिच्छब्दस्य काकाक्षिन्यायमापाद्य केचित् सर्वदा रात्राविति । केचित्तु तत इति रात्र्युत्तरकालस्यान्यदात्वमापाद्य सर्वदा दिवेति । तेन शीते वसन्ते च दिवा ग्रीष्मवर्षाशरत्सु रात्रावित्येकः पक्षः । सर्वदा रात्रावित्येकः पक्षः । सर्वदा दिवेत्यन्ये । इति पक्षत्रयम् । दिवापक्ष एवाह—

न रात्रौ प्रणयेद्बस्तिं दोषोत्क्लेशो हि रात्रितः ।
स्नेहवीर्यमतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम् ॥
अह्निः स्थानस्थिते दोषे वह्नौ चान्नरसान्विते ।
स्फुटस्रोतोमुखं देहं स्नेहौजः परिसर्पति ॥

अन्यस्तु—

न दिवा योजयेद्बस्तिं दिवास्वप्नप्रसङ्गतः ।
दिवास्वप्नो हि कुरुते कफपित्तात्मकान् मलान् ॥

शीते वसन्ते च दिवानुवास्यो
रात्रौ शरद्ग्रीष्मघनागमेषु ।
तानेव दोषान् परिरक्षता ये
स्नेहस्य पाने परिकीर्तिताः प्राक् ॥

इति । स्नेहपानदोषाश्च—

अत्युष्णे तु दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन वा ।
मूर्छां पिपासामुन्मादं कामिलां च समीरयेत् ॥
शीते रात्रौ पिबन् स्नेहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां च समृच्छति ॥

आचार्योऽपि मतमिदमङ्गीकृत्य शिशिरवसन्तयोर्दिवा (अ. सं.

सू. २८) इत्यादिना पूर्वमुक्तवान् । पुनश्च दोषानुसारेणाह—

अल्पपित्तकफं रूक्षं भृशं वातरुजार्द्दितम् ।
भुक्तं जीर्णाशनं कामं रात्रावप्यनुवासयेत् ॥

(अ. सं. सू. २८) । भुक्तमिति जीर्णाशनं भुक्तम् । अन्यथा—

अभुक्ते रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनुवासनम् ।
सरदूरगसूक्ष्मत्वैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रपद्यते ।
तेन वायोर्ज्जयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता ।
कायाग्नेराशु नाशश्च विशेषादनिवर्तनात् ॥
भुक्तवाननुवास्योऽस्मान्न निरूह्यस्तु भुक्तवान् ।
निरूहश्च समीरश्च तीक्ष्णवेगावुभावपि ॥
तावन्न मूर्च्छितौ तीक्ष्णावधोऽन्नेन सहागतौ ।
ऊर्ध्वं वा शकृता सार्द्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा ॥
समलाहारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितम् ।

अवेक्ष्य वा दोषानीति चाचार्यपक्षः ।] इति नैकान्तः ॥

---

१८. अपवर्गः ॥

अपवर्गस्तु साकल्येनोद्दिष्टस्यैकदेशतः ।
पुनस्तस्यापकर्षोऽयं निर्द्दिष्टः स मनीषिभिः ॥
[अपवर्गस्त्वनौचित्यादितरोक्त्यपवर्जनम् ॥

यथा— "रसाः स्वाद्वम्ल" (अ. हृ. सू. १. १४) इत्यादिना रस-षट्कमुक्तमाचार्येण । असंख्येया रसा इति काङ्कायनः ।

---

१८ अपवर्गः ०।

अभिव्याप्यापकर्षणमपवर्ज्जः । यथा— अस्वेद्या विषोपसृष्टा अन्यत्र कीट-विषादिति । इति सुश्रुतः ।

एको रस इति भद्रकाप्यः । तत्पक्षास्त्वेवमाहुः—

मधुरस्कन्धनिर्द्दिष्टघृततैलगुळादिषु ।
रसास्वादादिभेदेन रसषट्कं न युज्यते ॥
अस्तु भेदादसंख्यत्वमैक्यं वास्वादलक्षणात् ।
भूतोत्कर्षापकर्षेण भेदो योऽल्पेन कथ्यते ॥
सङ्कीर्णत्वात फले चासौ तुल्यत्वान्न विवक्ष्यते ॥
गुर्वादीनां विशेषेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ।
संख्याभेदो यथा नास्ति रसानामपि स क्रमः ।
दृष्टं मुखोपलेपादि यत् सर्वेषु घृतादिषु ॥
न त्र तइडाडिमाद्येषु षडेवातो रसाः स्मृताः ।
आनन्त्यैकत्वयोश्च स्यान्न विचित्रार्थतन्त्रणम ॥ (अ. सं. सू.१७) इत्यनेन नेतरापवर्ज्जनेन "रसः खल्वाप्यः प्रागव्यक्तश्च । स षड़्तुकत्वात् कालस्य महाभूतगुणैर्न्यूना तरिक्तैः संसृष्टो विषमं विदग्धः षोडा पृथग्विपरिणमते मधुरादिभेदेन ।" (अ. सं. सू. १८)

क्रमेण तिक्तः शिशिरे कषायो
वसन्तकाले कटुको निदाघे ।
अम्लोऽथ वर्षासु पटुस्तदत्ते
स्वादुर्हिमे चेत्युदभावि भूतैः ॥

इत्यादिना च रसषट्कत्वं स्थापितमाचार्येण इतरापवर्जितम् ।] इति अपवर्गः ॥

—

१९. विपर्ययः ॥

विपर्ययो लक्षणाख्या ह्युपदिष्टविपर्ययात् ।
[उक्तार्थवैपरीत्येन लक्षणं स्याद्विपर्ययः ॥

यथा— "ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वं" (अ. हृ. नि. २. ५४) इत्यादिना सामज्वरलक्षणं प्रदर्श्य तद्विपर्यासेन पक्वज्वरलक्षणं प्रदर्शितम् । तत्र तु सप्तरात्रमिति लक्षणान्तरकथनं तदर्वागपि पक्वज्वरलक्षणं यदि न प्रतिवक्तव्यम् । "सप्ताहेनैव पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः" (च. चि. ३. २७६) इति वचनात् सप्ताह एव पक्वलक्षणमङ्गीकार्यम् । "चिरेणापि हि पच्यन्ते सन्निपातज्वरे मलाः ।" इति वचनात् सप्ताहादूर्ध्वमप्यामलक्षणं चेत् तदा पाचनकषायः कल्पनीय इति तात्पर्यम् ॥] इति विपर्ययः ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१९ a. अविपर्ययः ॥

[केचिदत्र सन्धिविशेषादकारमापाद्याविपर्यय इत्याहुः । तत्पक्षे तु— अपेतविपरीतार्थमविपर्ययमादिशेत् ।
यथा—

मारुते लवणं सर्पिः पित्ते केवलमिष्यते ।
वैद्यो दद्याद्बहुकफे क्षारत्रिकटुकान्वितम् ॥

इति (अ. सं. सू. २५)

---

१९ विपर्ययः ।

यद्यत्राभिहितं तस्य प्रातिलोम्यं विपर्ययः । यथा— कृशाल्पप्राणभीरवो दुश्चिकित्स्या इत्युक्त विपरीतं गृह्यते दृढादयः सुचिकित्स्या इति । इति सु॰तः ।

न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।

सर्वं ह्यनुव्रजेद्देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥

(च. सू. १३. ७४) इत्यनेन विरोध इति । सत्यं तत्र । स्नेहपाने विचारणा वाच्छपानमिति द्विधा प्रयोगः । "युक्त्यावचारयेत् स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन" (अ. हृ. सू. १६. १४) इत्यादिना प्रोक्ता विचारणा । अच्छस्तु—

यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेये विचारणा ।

स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्माशु साधनात् ॥

(अ. हृ. सू. १६. १६) इति द्विविधम् ।' अल्पमात्रं चार्यत इति चारणा । अस्याच्छपेयस्य मात्राभेदोऽस्ति ।

"द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ।

ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्ताः" (अ. हृ. सू. १६. १८) इति कल्पिताः । "ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः" (अ.हृ.सू. १६. १९) इत्युत्तममात्रस्याच्छपेयस्यावस्था कल्पिता । "शमनः क्षुद्वतोऽनन्नः" (अ. हृ. सू. १६. १९) इत्यादिना च मध्यह्रस्वयोः कल्पिता । स बृंहणः—

सभक्तोऽल्पो हितः स च ।

बालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विण्मद्यशीलिषु ।

स्त्रीस्नेहनित्यमन्दाग्निसुखितक्लेशभीरुषु ।

मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च ॥

(अ. हृ. सू. १६. २१) किं च—

स्नेहः प्राग्भोजनात् कुर्यादूरुजङ्घाकटीबलम् ।

वेगानुलोम्यमारोग्यमधःकायगदक्षयम् ॥

IGNCA RAR
R-355
ACC. No.

मध्ये बृहत्वाग्निबलस्थिरताकुक्षिरुक्छमान् ।
इन्द्रियस्थिरतामूर्ध्वमूर्द्धजत्रुगदक्षयम् ॥ (अ. सं. सू. २५)

तेष्वपि दोषबलादीन्यवेक्ष्य "मारुते लवणं सर्पिः पित्ते केवलमिष्यते" (अ. सं. सू. २५) इत्यस्य सभक्तस्य यामद्वयजरणलक्षणमात्रस्य केवलस्याच्छपानस्य विषयत्वम् । इन्दुनापि केवलस्याच्छं बहु चेति व्याख्यातम् । तदच्छं पित्तोद्रिक्तस्य स्वभावत एव तीक्ष्णाग्नेः शुद्धये न पेयमेव । तथा सति—

स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीक्ष्णतरीकृतः ।
स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोऽभितश्चरन् ॥
उदीरयेत सोपसर्गां पिपासामस्य बाधिकाम् ।
सोऽसूंस्त्यजेद्यद्युदकं न पिबेदाशु शीतलम् ॥
शीतसेकावगाहादींश्च तृष्णापीडितो भजेत् ।
स्नेहाग्निना दह्यमानः स्वविषेणेव पन्नगः ॥

(अ. सं. सू. २५) इत्युक्तत्वात् । सामे विशेषतोऽच्छं न पेयम् । यदा तु—

अजीर्णे बलवत्यां तु शीतैर्दिग्ध्वा च्छिरोमुखम् ।
छर्दयेत् तदशान्तौ वा पीत्वा शीतोदकं पुनः ॥
रूक्षान्नमुल्लिखद्भुक्त्वा तादृश्यां तु कफानिले ।
समदोषश्च निश्शेषं स्नेहमुष्णांबुनोद्धरेत् ॥

(अ.सं.सू.२५) तस्मात् पित्तकृतैः पित्तोद्रेके रोगे काले तीक्ष्णाग्नेः शुद्धये बहुमात्रमच्छं न पेयम् । तस्य तु योग्याः—

महादेहानलबलक्षुत्तृट्क्लेशसहिष्णुभिः ।
गुल्मोदावर्तवीसर्पसर्पदंशाभिपीडितैः ॥
उन्मत्तैः कृच्छ्रमूत्रैश्च महती शीघ्रमेव सा ।

सर्वमार्गानुसारेण जयेद्व्याधीन् सुयोजिता ॥

(अ. सं. सू. २५) इत्यत्र पैत्तिको न परिगृहीतः । तस्य तु स्नेहपरिहारासहिष्णुत्वात् बृंहणं शमनं शस्तम् । अथवा "ताभ्यश्च ह्रसीयसीं कल्पयेत्" (अ. सं. सू. २५) इति युक्त्या तदुचिता कापि मात्रा कल्पनीया ।

पञ्चचतुर्भिः स्नेहस्य मुहुर्त्तैर्न्यूनपादिकैः ।
पाकं याति समे त्वग्नौ विकल्प्यं मन्दतीक्ष्णयोः ॥

इति हि तन्त्रोक्तिः । अन्यच्च—

त्र्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ।

(अ. हृ. सू. १६.२९) इत्यत्र मध्यपातुः पञ्चषडहेष्वेकः कल्प्यत एव । "मात्राया न व्यवस्थास्ति" (अ. हृ. क. ६) इत्यादिश्चाचार्यव्यवहारः । तस्मादत्राविपर्ययः ।] इति विपर्ययः ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

---

२०. पूर्वपक्षः ॥

प्रतिज्ञातस्य चार्थस्य दूषकं वचनं पुनः ।
पूर्वपक्ष इति प्रोक्तः—

[पूर्वपक्षस्तु पूर्वेषां पक्षेष्वप्यात्मपक्षता ।

यथा— "चय एव जयेद्दोषान्" (अ. हृ. सू. १३. १५) इत्यादौ चयकाल एव कुपितदोषाविरोधेन दोषान् जयेत् । चयो द्विविधः कालजोऽपथ्याहारतश्च ।

---

२० पूर्वपक्षः ।

आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः । यथा— कथं वातनिमित्ताश्चत्वारः प्रमेहा असाध्या भवन्तीति । इति सुश्रुतः ।

इति कालस्वभावोऽयमाहारादिवशात् पुनः ।
चयादीन् यान्ति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ।

(अ. हृ. सू. १२. २८) इत्याचार्यवचनात्। अपथ्याहारजं दोषचयं तत्काल एव शमयेत् । कालजं तु "शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते" (अ. हृ. सू. ४. ३५) इति वचनात् कोपकालादावेव-मुन्मार्गतायाः पूर्वमित्याशु प्रयोगः । तदा शोधयेत्। चय एव इत्यत्र एवशब्दादेतद्योतयति—

चयकाष्ठामुपारुह्य कुर्वते ते ह्युपेक्षिताः ।
प्रायशः सुचिरेणापि भेषजद्वेषिणो गदान् ॥

इत्यतो हेतोः सद्यः शमयेत् । तथा—

सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ।
क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले ॥
वातादीनां यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलम् ।

(अ. सं. सू. २१) अस्य संवादः—

ऊचे पराशरोऽप्यर्थममुमेव प्रमाणयन् ।
यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषभिषग्जितम् ॥
नेतृभङ्गेन दृष्टो हि समं सैन्यपराजयः ।

(अ. सं. सू. २१) पक्षान्तराणि—

स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राक्तात्वच्छ्लेष्मणो वधम् ।
शिरस्युरसि कण्ठे च प्रलिप्तेऽन्नरुचिः कुतः ॥
तदभावे कथं भोज्यपेयद्रव्यावचारणम् ।
असत्यभ्यवहारे च कुतो दोषविनिग्रहः ॥
तस्मादादौ कफो घात्यः कायद्वारार्गळो हि सः ।
मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चिन्त्यते ॥

अतो वायुसखस्यास्य कुर्यात्तदनु निग्रहम् ।
अत एव च पित्तादिः कफान्तोऽन्यैः क्रमः स्मृतः ॥
सुश्रुतस्य न सर्वत्र मतमेतद् ब्रवीमि तु ।
जयेज्ज्वरेऽतिसारे च क्रमात् पित्तकफानिलान् ॥
प्रायेण तापात्मतया ज्वरे तेजो विशिष्यते ।
विशेषाद्विसरं पित्तात् तथा च मृदुकोष्ठता ॥
तस्य चानुबलः श्लेष्मा गौरवापक्तिजाड्यकृत् ।
वायुश्च वर्द्धतेऽवश्यं यास्वहस्सु तयोः क्षये ॥
ज्वरातिसारयोस्तस्मादेष दोषजये क्रमः ।
कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तयोरपि ॥
तस्मादामाशयोत्क्लेशाद्भूयिष्ठं तत्समुद्भवः ।
क्रमेणाद्येन— (अ. सं. सू. २१) इति पित्तादिनानन्तरेष्वात्मपक्षान्तर्भावः । तत्रापि विशिष्टः स्वपक्षः ।

प्रवृद्धान् स्वाश्रये स्थितान् ।
स्वाश्रयेषु प्रदुष्टानां स्थितैव ह्याशुकारिता ॥
विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषोद्रेकं यथायथम् ।
भेषजं योजयेत्तत्तत् तन्त्रीकुर्यान्न तु क्रमम् ॥
(अ. सं. सू. २१)] इति पूर्वपक्षः ॥

---

२१. अनुमतम् ॥

तस्यानुमतमेव तत् ।

[अनन्वितानामर्थानां विधानं संविधानकृत् ।

यथा—

कफः पित्तं मलाः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ।

स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोजो धातूनां क्रमशो मलाः ॥

(अ. हृ. शा. ३. ६३) इत्योजसो मलत्वमुक्तम् । अन्यत्र तु अत्यन्तशुद्धतया चास्य मलासंभव इति चोक्तम । तत् कथमिति चेत् । ब्रूमः । धातूनां क्रमप्राप्तिर्युगपत् प्राप्तिश्चेति वहनद्वैविध्यमस्त्येव । उक्तञ्च— "तत्राहाररसो हि व्यानविक्षिप्तो यथास्वं सप्तसु धात्वग्निषु क्रमात् पच्यमानः स्वात्मकालप्रच्युतिसमकालमेव प्राप्तरक्तादिधातुसंज्ञः कालवदस्खलितबलप्रमाणो देहमूर्जयन् धातून् धातुमलांश्च पुष्णाति । अन्नकिट्टमच्छं मूत्रं घनं शकृत् । रसस्य सारो रक्तं मलः कफो लसीका च । रक्तस्य सारो मांसं कण्डराः सिराश्च मलः पित्तम । मांसस्य सारो मेदस्त्वचो वसा च । किट्टं कर्णनासाक्षिरोमकूपप्रजननमलाः । x x x x x शुक्रस्य सार ओजः । अत्यन्तशुद्धतया चास्य मलासंभवः । अत एवान्येऽपि तस्य नेच्छन्ति पाकम् । (अ. सं. शा. ६) । उक्तं च तैः—

कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ।
नेत्रविट्त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥

(अ. सं. शा. ६) इत्यत्रोजसो न मलत्वम् । शुक्रधात्वग्निस्तु परं दाह्याभावात् तत्रैव तिष्ठति ।

पारंपर्येण दावाग्नेस्तत्तत् प्राप्येन्धनं शिखा ।
वृद्धिक्षयौ यथा याति तद्वद्धातुपरंपरा ॥

(अ. सं. सू. १९) इति वचनात् । अन्ये पुनर्वर्णयन्ति—अभ्यवहृतमात्रस्याहारस्य कण्ठनाडीप्रलुठितस्य महानिम्नमवतीर्णस्य य एवांशः कायाग्निनावलीढः पाकमुपनीयते तस्यैव प्रसादाख्यो रसलेशोभिनिवृत्तिसमनन्तरमेव समं समस्तधातुषु

संवृतासंवृतस्रोतस्सु परिस्रुतो विवृतमुखेष्वासन्नेषु च भूयान् प्रथमतरं चान्वेति विपर्ययेणेतरेष्विति । अन्नरस एव साक्षात् सर्वधातून् केनचिदेव कालभेदेन पुष्णाति । न पुनर्धातवो धात्वन्तरतां स्वरूपोपमर्दनेन । (अ. सं. शा. ६) इति । अत्र अन्नरसस्य शुक्रधात्वग्निसमये रसात्मकमोजो भवति ।

दशमूलसिरा हृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतो वपुः ।
रसात्मकं वहन्त्योजस्तन्निबद्धं हि चेष्टितम् ॥

(अ. हृ. शा. ३. १८) इति वचनात् । तदोजसः शुक्रमलत्वमुच्यते । अन्यच्च—

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदोऽस्थि मेदसः ।
अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते ॥

इति (अ. हृ. शा. ३. ६२) न्यायेन गर्भाशयपतितस्य निर्मलस्याप्यार्तवेनैकलोळीभूतस्य पित्तपक्वाशयान्तरे ऊष्मणा पच्यमानस्य शुक्रस्य सारो गर्भः । तत्सहकारिणः पुनरोजसो मलत्वमुच्येत ।

उक्तं च—

यत्सारमादौ गर्भस्य यच्च गर्भरसाद्रसः ।
संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ॥
यच्च गर्भरसः स्नेहः प्राणो यत्र प्रतिष्ठितः ।
यस्यानाशान्न नाशोऽस्ति प्रीणिता येन देहिनः ॥
हृदयस्थमपि व्यापि तत्परं जीवितास्पदम् ।
मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत सपीतकम् ॥
यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिंस्तिष्ठति तिष्ठति ।
निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ॥

इत्यादि ।

ओजस्तेजस्तु धातूनां शुक्लान्तानां परं स्मृतम् ।

इति धातुवहनक्रमजातस्य शुक्लस्य मलत्वमङ्गीकुर्वन्ति । तस्मात् पक्षद्वयमप्याचार्यमतमेव । अपरे पुनर्वर्णयन्ति । "द्विविधा वातादयः प्राकृता वैकृताश्च । तत्र प्राकृताः सप्तविधायाः प्रकृतेर्हेतुभूताः शरीरैकजन्मानः । ते शरीरधारणाद्धातुसंज्ञाः । दोषाख्यानां वैकृतानां बीजभूताः । मुमूर्षोः स्वरूपाच्चलन्ति । वैकृतास्तु गर्भादभिनिस्सृतस्याहाररसस्य मलाः संभवन्ति प्राकृतेष्ववरोहन्ति । तद्वदोजोऽपि परं हृदयस्थमष्टबिन्दुप्रमाणमाधारः प्रासृतिकस्य रसात्मकस्यौजसः क्षयवृद्धिभाजः । (अ. सं. शा. ८) इति । तद्वदिति प्राकृतवत् ॥] इत्यनुमतम् ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२२. विधानम् ॥

यथाप्रकरणं यत् तद्विधानं च तथोच्यते ।
[अपास्यानुमतं पक्षानात्मपक्षव्यवस्थितिः ॥

यथा—

यथा रसाञ्जगुः पाकान् षट्केचित्तदसांप्रतम् ।
यत् स्वादुर्व्रीहिरम्लत्वं न चाम्लमपि डाडिमम् ॥
याति तैलं च कटुतां कटुकापि न पिप्पली ।
यथा रसत्वे पाकानां न स्यादेवं विपर्ययः ॥

---

२२ विधानम् ।

प्रकरणानुपूर्व्याऽभिहितं विधानम् । यथा— सक्थिमर्मण्येकादश प्रकरणानुपूर्व्याऽभिहितानि । इति सुश्रुतः ।

(अ. सं. सू. १७) इत्यादिना परपक्षमपास्य प्रायः स्वादुः स्वादुलवणयोरम्लोऽम्लस्य कटुरितरेषामिति । प्रायश्शब्देन क्वचित् क्वचिद्व्यभिचारं दर्शयन्नात्मपक्षं स्थापितवानाचार्यः । रसान्तरं विपाक इति कल्पने स्वाद्वम्लकटुकानां रसान्तरत्वं तु मधुराम्लकटुकस्कन्धद्रव्यरसभेदाद्युज्यत एव । तस्माद्रसैः स्वाद्वादिभिरसौ तुल्यफल इति । फले वातादिशमनकोपनाख्ये तुल्य इति वचनाद्रसान्तरत्वमुरीकृतम् । तर्हि रसविपाककार्ययोर्न भेद इति चेत् । नैवम् । रसकार्याद्विपाककार्यं बलीयः ।

उक्तं च—

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥

(अ. हृ. सू. ९. २५) इतीदृशा स्वभावशक्तिः । अन्यच्च पराशरः पठति—

पाकास्त्रयो रसाना-
मम्लोऽम्लं पच्यते कटुः कटुकम् ।
चत्वारोऽन्ये मधुरं
संसृष्टरसास्तु सङ्कीर्णम् ॥

कटुतिक्तकषायाणां
कटुको येषां विपाक इति पक्षः ।
तेषां पित्तविघाते
तिक्तकषायौ कथं भवतः ॥

(अ. सं. सू. १७) इति ।

तत्र यन्मधुरं रसविपाकयोः शीतवीर्यं च द्रव्यं यच्चाम्लं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तयोरुष्णवीर्यं च । यद्वा कटुकं तेषां यथास्वं रसेभ्यः प्रायो गुणान् दोषकोपशमनत्वं च विद्यात् । तद्यथा क्षीरमदिरामरिचादीनाम् । रसादिसङ्करेण त्वन्यथात्वम् । यथा मधु मधुरं श्लेष्माणं शमयति कटुविपाकतया । सकषायत्वाद्रौक्ष्याच्च वातं जनयति शीतवीर्यत्वाच्च । x x x x । अम्लं काञ्जिकं कफं जयति रूक्षोष्णत्वात् । कपित्थं तु रौक्ष्यात् । आमलकं पित्तं शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया च । कफं रौक्ष्याल्लाघवाच्च । शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातं जयति । लवणं सैन्धवं स्वादुपाकतया पित्तं जयति लाघवात् कफम् । कटुका शुण्ठी स्नेहौष्ण्यस्वादुपाकैर्वातं क्षपयति । पिप्पली च । तिक्तानि व्याघ्रीविशल्याकार्गरूण्युष्णवीर्यत्वात् पित्तं जनयन्ति । कषायतिक्तं महत्पञ्चमूलं वातं जयति न पित्तमुष्णवीर्यत्वात् । कषायश्च कुलत्थोऽम्लपाकतया चेति । एतन्निदर्शनमात्रमुक्तम् । (अ. सं. सू. १७) । तेन—

किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम् ।
द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेणैव किञ्चन ॥

(अ. सं. सू. १७)] इति विधानम् ॥

---

२३. व्याख्यानम् ॥

विशिष्टबुद्धिगम्यं यज्जातं व्याख्यानमत्र तत् ।
[व्याख्यानमात्मनोक्तानामात्मनैवार्थभाषणम् ॥

यथा— "पित्तविकारः पुनरोषः प्लोषो दवो दवथुः" (अ. सं.

---

२३ व्याख्यानम् ।

तन्त्रेऽतिशयोपवर्णनं व्याख्यानम् । यथेह पञ्चविंशतिकः पुरुषो व्याख्यायते । अन्येष्वायुर्वेदतन्त्रेषु भूतादिप्रकृत्यारब्धचिन्ता । इति सुश्रुतः ।

सू. २०) । इत्यादीनामाशुकारितया चिकित्साकारि । तेषां स्वरूपं व्याख्यातवानाचार्यः । "तत्र सर्वाङ्गीणस्तीव्रः सन्तापो दाहः । स्वेदारतिमानोषः । प्रादेशिकः स्वेदरहितोऽग्न्यर्चिषेव दाहः प्लोषः । मुखोष्ठतालुषु दाहो दवः । चक्षुरादीन्द्रियेषु दाहो दवथुः । पाणिपादांसदेशेषु विविधः सन्तापो विदाहः । (अ. सं. सू. २०) इत्यादि] इति व्याख्यानम् ॥

—0—

२४. संशयः ॥

संशयो नाम साकांक्षं विज्ञेयं यदनिश्चितम् ।
[निर्द्धारितानामर्थानामव्यवस्था तु संशयः ।
यथा— साध्ययोरपि संयोगो बलिनोर्यात्यसाध्यताम् ।
विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमागमम् ।
नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम् ।
पादापचाराद्दैवाच्च यान्त्यवस्थान्तरं गदाः ॥
(अ. सं. सू. २) चशब्दोऽत्र विकल्पे ।
समुच्चयान्वाचययोस्तुल्ययोगे च कारणे ।
इतरेतरयोगेऽपि च यद्यर्थविकल्पयोः ॥] इति संशयः ॥

—0—

---

२४ संशयः ।

उभयहेतुदर्शनं संशयः । यथा— तलहृदयाभिघातः प्राणहरः पाणिपादच्छेदनमप्राणहरमिति । इति सुश्रुतः । संशयमाह— उभयेत्यादि । उभयोर्विसदृशयोरर्थयोर्हेतुः तस्य दर्शनम् । उदाहरणमाह— यथा तलेत्यादि । ननु, एतत् संशयज्ञानार्थमुदाहृतं, संशयोऽस्ति कुतः? तलहृदयाभिघातस्य तथा पाण्यादिच्छेदस्य प्राणहरत्वाप्राणहरत्वाभ्यां पृथग्दर्शितत्वात् । सत्य, परं यत्र घातच्छेदयोर्द्वयोः सद्भावस्तत्र किं तलहृदयाभिघातान्मरणमुत पाणिपादच्छेदनाज्जीवनमित्येवं संशयः । इति डल्हणः ।

२५. अतीतावेक्षा ॥

अतीतं यदवेक्ष्योक्तमतीतावेक्षणं हि तत् ॥

[भवेदतीतावेक्षा सा भूयोऽप्युक्तव्यपेक्षिता ।

यथा— "समः समाने स्थानस्थे" (अ. हृ. शा. ३. ७३) इत्यादेः "तैर्भवेद्विषमः" (अ. हृ. सू. १. ८) इत्यादिग्रन्थार्थमवेक्ष्य समाने स्थानस्थे इति वाक्येन समैर्दोषैः समाग्निः । विमार्गग इति वाक्येन वातोत्कर्षेण विषमोऽग्निः । पित्तोत्कर्षेण तीक्ष्णोऽग्निः । कफपीडित इति मन्दोऽग्निर्भवेत् । इति हि तात्पर्यम् । अन्यथा व्यवहारव्याहतिरेव । एवमत्र समानानिलप्राधान्यस्य को हेतुरिति चेत्— "सिराविभागे ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः ।" (अ. सं. नि. ८) इत्यादिवचनादग्निः परं रक्षितव्यः । तस्य च "समानोऽग्निसमीपस्थः" (अ. हृ. सू. १२. ८) इति वचनात् समानस्य प्राधान्यं कलितवानाचार्यः । अग्नीनां लक्षणम्—

यः पचेत् सम्यगेवान्नं भुक्तं सम्यक्समस्त्वसौ ।
विषमोऽसम्यगप्याशु सम्यक्चापि चिरात् पचेत् ॥
तीक्ष्णो वह्निः पचेच्छीघ्रमसम्यगपि भोजनम् ।
मन्दस्तु सम्यगप्यन्नमुपयुक्तं चिरात् पचेत् ॥
कृत्वास्यशोषाटोपान्त्रकूजनाध्मानगौरवम् ।

(अ. हृ. शा. ३. ७४–७६)] इत्यतीतावेक्षा ॥

---

२५ अतीतावेक्षा ।

यदुक्तमित्यतिक्रान्तावेक्षणम् । यथा— चिकित्सितेषु ब्रूयात् श्लोकस्थाने यदीरितमिति । इति सुश्रुतः ।

२६. अनागतावेक्षा ॥

अनागतं भविष्यद्यत्तस्यावेक्षा यथोच्यते ।
[भवेदनागतावेक्षा भावितार्थप्रदर्शनम् ।

यथा— "मूत्रजेषु तु पाने च" (अ.हृ.सू.४.६) इत्यादिग्रन्थस्य मूत्रनिरोधजेषु व्याधिषु पाने प्राग्भक्तं भक्तात् पूर्वं यामद्वय-जरणलक्षणया मात्रया घृतं शस्यते। एतन्मात्राद्वयमनागतमवा-कृपीडनादवपीडकं नाम । स तीक्ष्णाग्निश्चेत् तदुचिता कापि मात्रा कल्प्या । वातहरत्वेऽप्यल्पमूत्रत्वात् तैलं न शस्तम्]। इत्यनागतावेक्षा ॥

---

२७. स्वसंज्ञा ॥

तन्त्रकारैः स्वतन्त्रेषु प्रणीता परतन्त्रके ।
न प्रसिद्धा हि या संज्ञा स्वसंज्ञा सा प्रकीर्तिता ॥
[स्वसंज्ञा सा तु या संज्ञा स्वतन्त्रेष्वेव दृश्यते ।

यथा— "शाखा रक्तादयस्त्वक् च" (अ. हृ. सू. १२. ४४) इति संज्ञिता । यद्येवं "स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा" (अ. हृ. सू. १७. २९) इत्यादिग्रन्थे शाखाः किं व्यपदेशाः । तत्र शाखाः

---

२६ अनागतावेक्षणम् ।
एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम् । यथा— श्लोकस्थाने ब्रूयात् चिकित्सितेषु वक्ष्यामीति । इति सुश्रुतः ।

२७ स्वसंज्ञा ।
अन्यशास्त्रासामान्या स्वसंज्ञा । यथा— मिथुनमिति मधुसर्पिषोर्ग्रहणं, वा लोके प्रथितमुदाहरणम् । इति सुश्रुतः ।

पाणिपादाः । सिराविभागे तु "तत्रैकैकत्र शाखायां शतं" (अ. हृ. शा. ३. २०) इत्युक्तत्वात्] । इति स्वसंज्ञा ॥

---

२८. ऊह्यम् ॥

ऊह्यं तु यदनुद्बद्धं ग्रन्थे प्राप्ताविचारितम् ।
योज्यते स्वयमेव द्राक्तदौचित्यपुरस्सरम् ॥

[ऊह्यमुक्तानुसारेण विशिष्टार्थविवेकिता । यथा— "अकाले बहु वाल्पं वा भुक्तं" (अ. हृ. सू. ८. ३४) इत्यादौ अकाल इत्यतीतोऽप्राप्तकालश्च । बह्विति यथोक्तमितरधिकता । अल्पमिति तदल्पता । तेन अतीतकाले बहु भुक्तं वा अप्राप्तकाले बहु वाल्पं वा भुक्तं विषमाशनं विद्यात् । अतीते तु— तत्र योज्यं लघुस्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् (अ. हृ. सू. ४. १२) इति क्षुन्निग्रहस्य चिकित्सितत्वेनोक्तत्वात् अल्पस्य न विषमाशनत्वम् । "अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु" (अ. हृ. सू. ८. ४) इत्यस्य उदरपूर्तिरतिसौहित्यं चोक्तम् । मात्रालक्षणं तु पिण्डपरिमाणतस्तु "अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ" (अ. हृ. सू. ८. ४६) इत्यादि । प्रतिद्रव्यापेक्षया "गुरूणामर्द्धसौहित्यं" (अ. हृ. सू. ८. २) इत्यादि । "अकाले बहु" (अ. हृ. सू. ८. ३४) इत्यादि

---

२८ ऊह्यम् ।

यदनिर्द्दिष्टं बुध्याऽवगम्यते तदूह्यम् । यथा— अभिहितमन्नपानविधौ, चतुर्विधमन्नमुपदिश्यते भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमिति । एवं चतुर्विधे वक्तव्ये द्विविधमभिहितं, तत्रोह्यमिति । अन्नपानेऽविशिष्टे द्वयोर्ग्रहणे कृते चतुर्णामपि ग्रहणं भवतीति । चतुर्विधश्चाहारः प्रायेण द्विविधः प्रसिद्ध इति । किञ्चान्यत्— अन्नेन भक्ष्यमवरुद्धं अन्नसाधर्म्यात्, पेयेन लेह्यं द्रवसाधर्म्यात् । इति सुश्रुतः ।

कालापेक्षा । मात्रास्वरूपं तु "कुक्षेरप्रतिपीडनमाहारेण हृदयस्यासंरोधः पार्श्वयोरविपाटनमनतिगौरवमुदरस्य प्रीणनमिन्द्रियाणां क्षुत्पिपासोपरतिः स्थानासनशयनगमनोच्छ्वासप्रश्वासहास्यसंकथासु सुखानुवृत्तिः सायं प्रातश्च सुखेन परिणमनं बलवर्णोपचयकरत्वं च (अ. सं. सू. ११) इत्याचार्येणैव दर्शितम् । इत्यस्य नाधिकत्वं बहु । अत्यधिकमतिमात्रमित्यर्थः ॥

-अन्ये व्याख्याकाराः अकाले भुक्तं बहु वाल्पं वा भुक्तं विषमाशनं विद्यादिति वर्णयन्ति । हीनातिमात्रमशनं मरुन्निचयकोपनं इत्युक्तत्वात् ॥] इत्यूह्यम् ॥

—0—

२९. समुच्चयः ॥

समुच्चिनोति यद्वाक्ये बहून् स हि समुच्चयः ।

[समुच्चयस्तु योग्यत्वमुक्तानां तु प्रदर्शयेत् ।

यथा— "पेयां विलेपीं" (अ. हृ. सू. १८. २९) इत्यादौ यूषरसयोस्तु सान्नत्वं चशब्दाद्योग्यतया समुच्चीयते । अत्र प्रधानशुद्धस्य तृतीयदिनात् परं यूषरसाभ्यां त्रिदिनमपोह्य सप्तमेऽहनि प्रकृतिभोजनमित्यर्थः । एवमन्ययोरपि वेद्यम् । अकृतं कृतमिति यूषरसयोः प्रत्येकमिति केषाञ्चिन्मतम् ॥] इति समुच्चयः ॥

—0—

---

२९ समुच्चयः ।

इदं चेदं चेति समुच्चयः । यथा— मांसवर्गे एणहरिणलावतित्तिरिसारंगाः प्रधानमिति । इति सुश्रुतः ।

३०. निदर्शनम् ॥

निदर्शनं तु दृष्टान्तो येनान्यस्य प्रकाशनम् ।
[निदर्शनं त्वसंभाव्योऽप्यर्थो येन समर्थ्यते ।

यथा— "शुक्रार्तवगर्भाशयकालेषु मातुश्चाहारविहारैरेकोनेको वा दोषो भवत्याधिक्येन । तेनामरणाद्विषवल्यामिवोत्पद्यमानस्य क्रिमेर्विषेण सविषक्रिमेरिव वृश्चिकादेराशीविषस्येव वा विषेण प्रकृतिर्ज्जायते (अ. सं. शा. ८) । इत्यत्र दृष्टान्तत्रयं किं प्रयोजनमिति चेत् । उच्यते—

अल्पमध्यातिमात्रत्वाद्दोषाणां च विषस्य च ।
भवेत् प्रकृतिरित्युक्तं दृष्टान्तत्रितयं क्रमात् ॥

अत्र प्रकृत्युत्पादनं प्रत्येवमुक्तम् । प्रकृतिघाते तु रिष्टप्रकरणे— "पुष्पं फलस्य धूमोऽग्निर्वर्षस्य जलदोदयः" (अ. हृ. शा. ५. १) इत्यत्र दृष्टान्तत्रयेण—

चिरात् सद्योऽल्पकालेन सूचयन्त्यायुषः क्षयम् ।
रिष्टानीति हि निर्दिष्टं रिष्टाभासो न चेत्तदा ॥

प्रकृतिर्न्नाम शरीरस्वरूपं सा च जन्ममरणान्तरालवर्तिनी स्वकारणोद्रेकजनिता निर्विकारा कापि दोषस्थितिः ॥] इति निदर्शनम् ॥

—0—

---

३० निदर्शनम् ।
दृष्टान्तव्यक्तिर्निदर्शनम् । यथा— अग्निर्वायुना सहितः कुक्षौ वृद्धिं गच्छति तथा वातपित्तकफदुष्टो व्रण इति । इति सुश्रुतः ।

३१. निर्वचनम् ॥

गुणानामनिरुक्तं यत् तत्तु निर्वचनं मतम् ।
[तत्स्यान्निर्वचनं येन वाक्यस्यार्थः प्रदर्श्यते ।

यथा— शरीरारोहणादचिन्त्यप्रभावतयास्मिन्नूहासंभवाच्च निरूह इत्यादि । अनेन वस्तीनां प्रभावत्वं सूचितमेव । यथा—

यत्तत्रौषधवीर्यं तु तद्व्यानेन वायुना ।
पर्याप्तमचिरादेव समानः प्रतिपद्यते ॥
समानादुत्तरश्चैवं व्यानाद्याः पवनाः क्रमात् ।
ते तृप्ताः प्रकृतिं याताः शरीरानुग्रहे स्थिताः ॥
प्रशाम्य पित्तश्लेष्माणौ यथास्थानं निवेश्य च ।
सन्तर्पयन्ति परितः स्वान् स्वान् भूतगुणांस्तनौ ॥
व्यानस्तिर्यगपानोऽधः प्राणश्चोर्ध्वं प्रकर्षति ।
यथास्वमेव नाडीभिर्हरणीभिरिवोदकम् ॥
एवं वातः सिराभिश्च वपुर्वस्तिः सुयोजितः ।
व्याप्नुवन् प्रसभं हन्ति सुकृच्छ्रानपि यक्ष्मणः ॥

इत्यारोहणक्रमः । अन्नमनुवसन्नपि न दुष्यतीत्यनुवासनम् । अपि शब्दादच्छस्नेहस्य सान्नत्वे दोषः संभवति । तस्मान्निरन्न एवाच्छः । तथा हि— "सम्यग्घीनातियोगाश्च तस्य स्युः स्नेहपीतवत्" (अ. हृ. सू. १९. ५३) इत्युक्तत्वात स्नेहपानसमा-

---

३१ निर्वचनम् ।

निश्चितं वचनं निर्वचनम् । यथा— आयुर्विद्यतेऽस्मिन्ननेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः । इति सुश्रुतः ।

नत्वमनुवासनस्य । ऽयहमच्छमनुवासरं दीयत इति पानयो-र्विशेषः ।] इति निर्वचनम् ॥

---

३२. नियोगः ॥

नियोगो महतामाज्ञा कर्तव्याऽवश्यमेव या ।
[नियोगोऽतद्विधानां तु तद्विधश्च नियोजना ।

यथा— क्षीरगुणकथने "स्निग्धं गुरु शीतळ"मिति गुर्वादि-पठिता गुणाः । स्वादुपाकादीनां तु साहचर्योपचारात् गुण-त्वमङ्गीकृतम् । आचार्येणापि "गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये" (अ.हृ. सू. ९.४) इत्यादिना रसस्य गुणत्वं व्यप-दिष्टम् । व्यपदिष्टं न तत्वतः । निर्गुणा गुणा इति न्यायात् । "इन्द्रियार्थां व्यवायी च विकाशी चापरे गुणाः" (अ.सं.सू. १) इति रसस्य गुणत्वमुपचरितम् । तेनाहाररसपरिणामस्य विपाकस्यापि गुणत्वमुक्तम् । किं पुनर्गुणोत्कर्षस्य वीर्यस्य । इति पूर्वाचार्यस्य नियोगः । अन्यच्च—

बृंहणं लंघनं चैव शमनं शोधनं तथा ।
स्तंभनं स्वेदनं चापि क्लेदनं शोषणं पुनः ॥
रोपणं लेखनं चैव प्रसादनविलोळने ।
श्ळथनं दृढनं चापि धारणं व्यापनं पुनः ॥
विवृतिः संवृतिश्चैव तथा क्षाळनलेपने ।
एतानि भौमाप्याग्नेयवायव्यान्यपि विंशतिः ॥

---

३२ नियोगः ।

इदमेव कर्तव्यमिति नियोगः । यथा— पथ्यमेव भोक्तव्यमिति । इति सुश्रुतः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अन्यानि चैवं रूपाणि गुर्वादिगुणशक्तयः ।
अतो दोषकोपशमनत्वमपि गुणकार्यमेव । गुणो नाम द्रव्यस्य कापि वैशिष्टिः । आचार्येण तु "प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम्" (अ. हृ. सू. १. २७) इति भिषगादिवैशिष्टिर्दर्शिता । गुरुमन्देत्यादावष्टविधं वीर्यं च । गुर्वादिसूचनार्थं हि तत्तत्पदच्छेदकल्पना कृता ।] इति नियोगः ॥

---

२३. विकल्पनम् ॥

एवं वा कार्यमेवं वा बहुचिन्ता विकल्पनम् ।
[विकल्पनमनिर्द्धार्यमर्थं प्रति विवचनम् ।
यथा— "बृंहणं लङ्घनं वालमतिमेदोऽग्निवातजित् ।" (अ. हृ. सू. १४. ३२) इति स्थूलस्य दुश्चिकित्स्यत्वमुक्तम् । कथमिति चेत्—

स्रोतस्सु मेदोरुद्धेषु वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृषौ भवतोऽधिकम् ।
स्थूलं कोटरवद्वृक्षं दहतोऽग्न्यनिलौ च तौ ।

(अ. सं. सू. २४) इत्युक्तत्वात् । मेदोहराण्यग्न्यनिलकराणि । मेदस्कराण्यग्न्यनिलहराणि । ततो विरुद्धोपक्रमत्वात् "न हि स्थूलस्य भेषजम्" (अ. हृ. सू. १४. ३१) इति भेषजसिद्धिरुक्ता । "विळङ्गं नागरं" (अ. हृ. सू. १४. २४) इत्याद्यपार्थकमेव स्यात् ॥] इति विकल्पनम् ॥

—0—

---

३३ विकल्पनम् ।
इदं वेति विकल्पः । यथा— रसौदनः सघृता यवागूर्वा । इति सुश्रुतः ।

३४. प्रत्युत्सारः ॥

प्रत्युत्सारो वारयेत परस्परमतानि यत् ।

[प्रत्युत्सारः पदाद्यन्तमध्यलोपो यथायथम् ।

यथा— "वेगान्न धारयेत्" (अ. हृ. सू. ४. १) इत्यादौ अधः-शब्द आदिपदलोपः । अनन्तरमेव "अधोवातस्य'- (अ. हृ. सू. ४. २) इत्युक्तत्वात् । द्रवद्रव्यविज्ञानीयमित्यत्र स्वरूपशब्दो मध्यपदलोपः परत्रान्नस्वरूपविज्ञानीयमित्युक्तत्वात् । दिनचर्यामित्यत्र दिनेषु पुरुषस्य चर्या नत्वध्यायस्य । तेन चर्याविज्ञानीयमिति वक्तव्ये विज्ञानीयशब्दोऽन्ते लुप्तः । अन्यत्र विज्ञानीयशब्दप्रयोगात् । एवमृतुचर्यादयः । "अन्नं कालोऽभ्यवहृतं" (अ. हृ. शा. ३. ५५) इत्यत्र आदिमध्यान्तशब्दा लुप्ताः ।]
इति प्रत्युत्सारः ॥

---

३५. उद्धारः ॥

उद्धारो नाम चोद्यस्य युक्तस्य परिहारगीः ।

---

३४ प्रत्युत्सारः ।
यत्रोपपत्तिं दर्शयन्तः परस्परमतानि निवारयन्ति । तद्यथा— अस्थ्नां शतानि षष्टीनि त्रीणि दन्तनखैस्सह । धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह सन्धीनां च शतद्वयम् । दशोत्तरं सहस्रे द्वे निजगादात्रिनन्दनः । इति पूर्वमतात् षष्टिं प्रत्युत्सारयति सन्धिसहस्रद्वयं साधयन् । इत्यरुणदत्तः ।

३५ उद्धारः ।
शास्त्रारंभप्रत्याख्यानादिश्चोद्यस्य समाधानम् । तद्यथा— दृश्यन्ते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः । यावत् हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितं इति कृते चोद्ये न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हतीति परिहारः । इत्यरुणदत्तः ।

[उद्धारः प्रथमं प्रोक्तमर्थमुद्धृत्य योजना ।
यथा— "निद्रायत्तं सुखं दुःखं" (अ. हृ. सू. ७. ५३) इत्यादिना प्रोक्तमर्थं "अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च" (अ. हृ. सू. ७. ५४) इत्यादिना सुखायुषी प्रत्याहृत्य कथितम् । अतिप्रसङ्गादिति न कालपरः । निद्राधिक्यपर एव । अन्यथा अकालप्रसङ्गः स्यात् निद्रायाः । अकाल इति मिथ्यायोगः । अतिप्रसङ्गादित्यतियोगः । न चेति हीनयोगः । एवं त्रिविधा निद्रा "सुखायुषी पराकुर्यात्" (अ. हृ. सू. ७. ५५) । अपरा सम्यङ्निषेविता निद्रा दुःखमरणे प्रत्याहृत्य पराकुर्यादिति चशब्दादागता । निद्रा नाम तामसी कापि वृत्तिः ।

लोकादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोमयी ।
बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥

(अ. सं. सू. ९) इति वचनात् ।

अपच्यमानो बाहुल्यात् स्रोतांस्यावृणुते कफः ।
ततः स्रोतस्सु रुद्धेषु जायते गात्रगौरवम् ।
गुरुगात्रस्य चालस्यमालस्याददतिनिद्रता ।

(अ. सं .सू. ९) इति निद्राधिक्यम् ।

श्लेष्मावृतेषु स्रोतस्सु श्रमादुपरतेषु च ।
इन्द्रियेषु स्वकर्मभ्यो निद्राविशति देहिनाम् ॥

(अ. सं. सू. ९) इति । तदावेशविवशस्य शयनं स्वप्नः ।

सर्वेन्द्रियव्युपरतौ मनोऽनुपरतं यदा ।
विषयेभ्यस्तदा स्वप्नं नानारूपं प्रपश्यति ॥ (अ. सं. सू. ९)

स्वप्नसमये दर्शनविशेषोऽस्तु । किं तु "निद्रानाशादङ्गमर्द"

(अ. सं सू. ९) इत्यादिश्च "निद्राया मोहमूर्द्धाक्षि" (अ. सं. सू. ९) इत्यादिश्च पुनरुक्त इव । नैवम् । अतिभाष्यादिना निद्रानाशादङ्गमर्दादयः । निद्राया वेगधारणान्मोहादयः ।

दिवास्वप्नप्रसङ्गे तु मुहूर्त्तं स्वपनं मतम् ।
ततोऽधिकं यदि भवेत् कोपाय कफपित्तयोः ॥
अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ।
शिरोरुक्कासहृल्लासस्रोतोरोधाग्निमन्दताः ॥
तत्रोपवासवमनस्वेदनावनमौषधम् ।
योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्द्दनाञ्जनम् ॥
नावनं लङ्घनं चिन्तां व्यवायं शोकभीक्रुधः ।
एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसंक्षयात् ॥
निद्रानाशादङ्गशिरोगौरवालस्यजृंभिकाः ।
जाळ्यग्लानिभ्रमापक्तितन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥
यथाकालमतो निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्यतः ।

(अ. हृ. सू. ७. ६१–६५) इत्यनेन हीनमिथ्यातियोगनिद्राणां रोगांश्चिकित्सां चोक्तवान् ।

कालस्वभावामयचित्तदेह-
खेदैः कफागन्तुतमोभवा च ।
निद्रा बिभर्त्ति प्रथमा शरीरं
पाप्मान्तगा व्याधिनिमित्तमन्या ॥

(अ. सं. सू. ९) इति विशेषविभागश्च प्रोक्तः ।] इति उद्धारः ॥

—

३६. संभवः ॥

संभवो नाम चोत्पत्तिरुपदिष्टतरं च यत् ।
येनोपपद्यते,—

[संभवो भावयेद्युक्त्या तन्त्रार्थमनुरूपया ।

यथा— "नित्यं हिताहारविहारसेवी" (अ. हृ. सू. ४. ३४) इत्यादिना निजरोगानुत्पत्तिरुक्ता । "अर्थेष्वलभ्येषु" (अ. हृ. सू. ४. ३५) इत्यादिनागन्तुरोगानुत्पत्तिः । "कालोऽनुकूलः" (अ. हृ. सू. ४. ३६) इत्यादिना कर्मरोगानुत्पत्तिः । इति बोध्यम् । यथा तावत् "तेऽर्थप्रत्यायनपराः" (अ. सं. सू. १) इत्यादिना महर्षीणां वचनानादरत्वमुद्घोषितवता लाघविकेनाचार्येण श्रीवाहटेन पद्यत्रयमिदं न प्रसज्येत ।] इति संभवः ।

प्रोक्ताः षट्त्रिंशत् तन्त्रयुक्तयः ॥
इति तन्त्रगुणैर्युक्तमित्युक्तौ गुणशब्दतः ॥

—0—

---

३६ संभवः ।
उपपत्तिर्यस्मिन्नुपदिश्यतेऽनुपदिष्टे । यथा— दुष्टरक्तापगमनात् सद्यो रागरुजां शमः इत्युक्तम् । प्रच्छानालाबुजलौकाशृङ्गसिराव्यधैः यथासंभवं रक्तमपनीयते । यथोक्तं प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रथितं जलजन्मभिः । हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्व्यापि सिराव्यधैरिति । एवमन्यत्रापि संभवार्थो योज्यः ।

(1)अथ व्याख्याभेदा उच्यन्ते ॥

व्याख्यागुणाश्च गृह्यन्ते तन्त्रालङ्कारकोविदैः ।
पिण्डव्याख्या पिण्डितार्थप्रतिपादनमुच्यते ॥
पदव्याख्या पदच्छेदं कृत्वा व्याख्यानमीरितम् ।
तेषां पदानां विवृतिः पदार्थव्याख्ययोच्यते ॥
अधिकृत्यानुषङ्गेण व्याख्याऽधिकरणात्मिका ।
सा हि प्रकरणव्याख्या या तद्वदिति वर्ण्यते ॥
अर्थव्याख्या नाम यत्र स्वभावस्योपवर्णनम् ।
कृच्छ्रव्याख्या यत्नतोऽर्थस्योत्पादनमुदीर्यते ॥
फलव्याख्या बहूक्तीनां फलग्रहणमीरितम् ।
इतस्ततः समाकृष्य स्वोचितार्थस्तु साध्यते ॥
यत्र सा ह्युचितव्याख्या तन्त्रकारैरुदीर्यते ।
यस्याधिकारो निक्षिप्तस्तत्संबन्धवशादिह ॥
अन्यार्थोऽप्यभिधीयेत न्यासव्याख्या हि सा स्मृता ।
यत् सूत्रं स्वार्थवद्वक्ति परमर्थमपि ध्रुवम् ॥
एषा प्रयोजनव्याख्या फलनिष्पत्तिकारिणी ।
यत्क्रमात् सूत्रमारब्धं तत्क्रमेण पुनस्तथा ॥
अभिधा साऽनुलोमाख्या व्याख्या पूर्वैरुदीरिता ।
येन क्रमेण सूत्रे हि निक्षिप्तोऽर्थो विहाय तम् ॥

---

(1) व्याख्याभेदाः पूर्वोक्तक्रमेणात्र न लिखिताः । अत्र तु पिण्ड-पदपदार्थाधिकरणप्रकरणार्थकृच्छ्रफलोचितन्यासप्रयोजनानुलोमप्रतिलोमसूत्र-समध्वजाख्या इति क्रमो वेद्यः ।

वक्त्यन्यथा प्रतीलोमव्याख्या वाच्यबहुत्वतः ।
यथासूत्रन्तु या वक्ति व्याख्या सूत्रसमा हि सा ॥
उन्नतत्वं महत्वं च ध्वजशब्दात् प्रतीयते ।
सर्वप्रकाशनं यत्र ध्वजव्याख्या हि सा स्मृता ॥

---

(1) अथ कल्पना वक्ष्यन्ते ॥

गुणप्रसङ्गादुच्यन्ते कल्पना अपि सप्तधा ।
प्रधानकल्पना नाम प्रधानस्य हि कल्पना ॥
कल्पना च प्रधानेन तत्रेति द्विविधा हि सा ।
येन धर्मेण युक्तोऽसौ समर्थो भवति ध्रुवम् ॥
तेन धर्मेण युक्तत्वाद् गुणः सा गुणकल्पना ।
समवर्ती कालमृत्यू रिष्टं पूर्वोत्तरं स्पृशेत ॥
चशब्दयोगाद्विवृताविव्येषा लेशकल्पना ।
सर्वविद्याप्रवेशोऽत्र शास्त्रकारस्य सूचितः ॥
आर्द्रसन्तानेतत्याद्यैर्वाक्यैः सेङ्गितकल्पना ।
विभवस्योक्तपूर्वत्वादनुक्तत्वादिहापि च ॥
चिन्तनीयोऽपि शेषोऽत्र व्याख्यास्वन्यासु मृग्यताम् ।
भक्तिर्नामोपचारोऽस्य कल्पना भक्तिकल्पना ॥
आज्ञा नामानुयोगेन विनाऽनुष्ठापने विधिः ।
न लिखेत् भूमिमित्याद्या कल्पना स्यात्तथा मता ॥
कल्पना कल्पयित्वा ता निर्विकल्पं च सप्तधा ।

---

(1) प्रधानगुणलेशेंगितविभवभक्त्याज्ञाः क्रमेणात्र निरूपिताः कल्पना-भेदाः ।

(1) अथाश्रया निरूप्यन्ते ॥

आश्रीयन्ते शास्त्रकारैरेकविंशतिराश्रयाः ।
आदिलोपादयस्तत्र पूर्वस्य व्रणहा रसः ॥
धारणोदीरणेत्यादि चोदाहरणमीक्ष्यताम् ।
मध्यलोपे द्रवद्रव्यविज्ञानीयमिति स्मृतम् ॥
अन्नस्वरूपश्रवणादथान्यत्र कफं पुनः ।
इत्यन्तलोपादन्ते च पूर्वत्रास्त्रोक्तिवैभवात् ॥
आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।
इत्यारभ्यात्र मध्यान्तलोपादुभयलोपकः(2) ॥
अन्नं कालेऽभ्यवहृतमित्यादौ सर्वलोपकः ।
तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन्नित्यत्रार्णत्रयं पुनः ॥
भवन्तीत्युपजन्येव व्याख्या वर्णोपजानकम् ।
आप्या जिह्वा रसक्लेदा इत्यादौ तु द्वयोर्भवेत् ॥
तद्धितश्रवणाद्वाक्यशेषं पूर्वं यथैव तत् ।
ऋषिकैरृषिपुत्रैर्वा प्रमादाद्यदुदीरितम् ॥

---

(1) आश्रया एकविंशतिरित्युक्तम् ।
१. आदिलोपः । २. मध्यलोपः । ३. अन्तलोपः । ४. उभयलोपः । ५. आदिमध्यान्तलोपः । ६. उपधालोपः । ७. वर्णोपजानं । ८. ऋषिक्लिष्ट । ९. तन्त्रशैली । १०. तन्त्रसंज्ञा । ११. प्रकृताख्यं । १२. समानतन्त्रप्रत्ययः । १३. परतन्त्रप्रत्ययः । १४. हेतुहेतुकः । १५. कार्यकारणधर्मः । १६. आद्यन्तविपर्ययः । १७. शब्दान्यत्वं । १८. प्रत्याख्यधर्मः । १९. उपनयः । २०. संभवः । २१. विभवः ।

(2) उभयलोपस्तु त्रिधा भिद्यते । यथा— आदिमध्यलोप आद्यन्तलोपो मध्यान्तलोप इति । अत्र तु मध्यान्तलोपस्यैवोदाहरणं प्रदर्शितम् ॥

तत्क्लिष्टं रोमलोमेति, तन्त्रशैली स्वभावतः ।
अस्थ्नां शतानि षष्ट्या चेत्यादि संक्षिपति स्वयम् ॥
शिष्यार्थं पुनरेतच्च विस्तारयति वाहटः ।
तन्त्रसंज्ञा स्वसंज्ञैव वाक्यशेषोपजानवत् ॥
यथा कषायसंज्ञा सा स्वरसादिषु पञ्चसु ।
क्वाथेऽपि च विधीयेत, प्रकृतं प्रस्तुतं स्मृतम् ॥
सैन्धवग्रहणं नाश्वे वैद्येनाप्रकृतत्वतः ।❶
समानतन्त्रप्रत्ययो क्षारपाणीयतन्त्रतः ॥
नीचरोमनखश्मश्रुरित्यादौ दशरात्रता ।
परतन्त्रप्रत्ययतः शीतोष्णादिकलक्षणैः ॥
कालस्य संभवो योग इति बौद्धागमोक्तितः ।
यो हेतुहैतुकेनात्र ज्ञायते हेतुना च सः ॥
सधर्मः पित्तळाहारात पैत्तं सरणमस्रवत् ।
स्यादित्येवानुमीयेत यतोऽसौ हेतुहैतुकः ॥
कार्यकारणधर्मोऽत्र यत्र कार्येण कारणम् ।
कारणेन च कार्यं च दोषा रोगाख्यया मता ॥
रोगा दोषाख्यया चैव यथा वा कार्यकारणात् ।
पानीयं प्राणिनां प्राणा यथा दोषो न तिष्ठति ॥

आद्यन्तविपर्यासौ
निर्दिश्येते क्रमेण नाद्यन्तौ ।

---

❶ लिखितपुस्तके "सैन्धवग्रहणन्नाश्वे वैद्येनाश्वस्य प्रकृतत्वतः" इति दृश्यते । तन्न शुद्धं, अश्वशब्दस्य पुनरुक्तत्वात् वृत्तभंगाच्च । अत्र सैन्धवग्रहणन्नाश्वे वैद्येनाप्रकृतत्वतः, सैन्धवग्रहणं वैद्ये नाश्वस्य प्रकृतत्वतः इति द्वौ पाठौ संभाव्यौ । तयोर्युक्तता चिन्तनीया ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यत्र प्राग्द्रवभावः
पूज्यन्त्वन्नं पुनश्च निर्दिष्टम् ॥
शब्दान्यत्वमभिन्नेर्थे शब्दवैशिष्ट्ययोजनम् ।
रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिरित्याद्युक्तदिशा मतम् ॥
हेतुधर्मोपपत्त्यैव धर्मः प्रत्ययपूर्वकः ।
हेतुस्तदनुषक्तौ तु इत्याद्युक्त्या निरूपितः ॥
सूत्रप्रस्तावने यत्र प्रोक्तं प्रकरणं परम् ।
विषूचिकाचिकित्सोक्ता यथैवोपनयस्तु सः ॥
संभवस्संभवत्यस्मादन्योऽर्थ इति कीर्तितः ।
अन्नं कालेऽभ्यवहृतमिति पीतादिकं स्पृशेत् ॥
विभवो नाम यत्सूत्रमर्थस्य व्यापकं भवेत् ।
कायबालग्रहेत्यादि व्याप्नोति सकलं यथा ॥
व्याख्यया विभवोऽयं सा पाठाद्विभवकल्पना ।
इत्यत्रोक्त्यैव सिद्ध्यर्थं प्रागेषा नोपवर्णिता ॥
उपधालोपशून्यत्वादाश्रया विंशतिः स्मृताः ।
इति केषाञ्चन मतं मृग्योऽयमिति मन्महे(1) ॥

—0—

(1) "उपधा—मन्महे" इत्युक्तत्वादस्य ग्रन्थकारस्य मतमपि द्योतितम् । तत्पक्षे विंशतिराश्रया एव ।

(1)अथ ताच्छील्यादीनि प्रदर्श्यन्ते ॥

ताच्छील्यादीनि च पुनः कथ्यन्ते दश पञ्च च* ।
धर्मसादृश्ययुक्तत्वं ताच्छील्यं समुदाहृतम् ॥
यथा सुप्तेस्तु सादृश्यात् सुप्तिरित्यभिधीयते ।
यत्रैकदेशेनोक्तेन तज्जातीयोऽपि नोदितः ॥
संभाव्यते तथा तस्य प्रतिपक्षेण चेतरः ।
स तत्रावयवः प्रोक्तो लङ्घनैः स्वस्थतादिकम् ॥
अलङ्घनेन चास्वास्थ्यं भवेदिति यथोदितम् ।
विकारपाठात प्रकृतिर्विकारः प्रकृतीरणात् ॥
द्विधा विकारो निर्दिष्टः पत्रे पुष्पे फले यथा ।
शाकं पाठा शठी चेति तत्रोदाहरणं द्विधा ॥
नालोचितन्तु सामीप्यं भूयस्त्वन्तु विवेचितम् ।
अम्लो रोचन इत्युक्तः कदाचित कस्यचिद्भवेत् ॥
न रोचनः स्वादुरपि भूयस्त्वेनैष रोचनम् ।
प्रकारो नात्मधर्मो यः समानो यस्य स स्मृतः ॥
कण्ठमेरण्डनाळेन वमेदभिमृशन्निति ।

---

(1)ताच्छील्यादीनि सप्तदशेत्युक्तम् ।तद्यथा—
१. ताच्छील्यम् । २. अवयवः । ३. विकारः । ४. सामीप्यम् । ५. भूयस्त्वम् । ६. प्रकारः । ७. गुणगुणिभावः । ८. संसक्तता । ९. तद्धर्मिता । १०. स्थानम । ११. तादर्थ्यम् । १२. साहचर्यम् । १३. कर्म । १४. गुणनिमित्तता । १५. चेष्टानिमित्तता । १६. मूलसंज्ञा । १७. तारतम्यम् ।

*ताच्छील्यादीनि सप्तदशैव । अत्र तु "दश पञ्च च" इत्युक्तम्, तच्चिन्त्यम् ।

वचने तत्प्रकाराणामन्येषामपि च ग्रहः ॥
गुणशब्देन गुणिनि पञ्चाहारगुणानिति ।
गुणी गुणेनैव यथा बभूवुरमितायुषः ।
गुणगुणिभावो गणितो,
ज्ञेया संसक्तता पुनः केति ।
संसर्गोऽप्युपदिष्टो
बहुषु त्वेकत्र सङ्गमोद्रेकः ॥
स्वादुस्कन्धे मधु
तद्गुणितं यद्वत् कषायमधुरमपि ।
ततस्तद्धर्मिता नाम पाशान्वितस्वतानिति ॥
स्थानिना वा पुनस्थानं स्थानी वा व्यपदिश्यते ॥
स्थानेन स्थाननामैतत् कर्णश्च रसना यथा ।
प्रयोजनार्थं यो भावस्तेनैव व्यपदिश्यते ॥
तादर्थ्यं नाम तत् प्रोक्तं छर्द्दनं छर्द्दनात्मकम् ।
यत्र येनात्र नित्यः स्याद्बन्धः सहचरः स च ॥
संबन्धिभावं लभते यथा धूमं हि पावकः ।
मुनयः प्रशमं जग्मुरित्यत्र प्रशमाह्वयम् ॥
न स्थानं कर्मणा प्रोक्तं विषयेभ्यो निवर्तनम् ।
एषा कर्मनिमित्तता ॥
धर्म्यं यशस्यमित्यादि गुणो गुणनिमित्तता ।
चेष्टानिमित्तता ज्ञानं ज्वलतीति क्रिया न तु ॥
ऊर्ध्वगत्यादिकाः प्रायः पावकस्यैव लक्ष्यते ।
मूलसंज्ञा तु लोकेऽस्मिन्नर्थेऽन्यत्र निवेशिता ॥
निदानं पूर्वरूपाणि रूपाणीत्यादिकं पुनः ।

स्वशास्त्रसंज्ञया स्वाभिप्रेते त्वर्थे निवेशनम् ॥
तन्त्रसंज्ञा स्वसंज्ञा च मूलसंज्ञेति च त्रिधा ।
अभिन्नाऽपि च टीकाभिरीषद्भिन्ना विचारिता ॥
तत्स्थ्यं नाम यदन्यस्य भावस्त्वन्यस्य कल्प्यते ।
वस्तिमेहनयोः शूलमिति स्वस्योपचर्यते ॥

अलङ्काराष्षण्णवतिस्तन्त्राधिकरणादयः ।
इत्युक्तास्तुङ्गमान्योऽसौ पुत्रः सार्थो भवेदतः ॥
सरसः सुप्तपद्मस्य रविदीधितयो यथा ।
यथा गृहस्य दीपाभा यथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥
वाक्यार्थयोजनादेता युक्तयः स्वेष्टसिद्धिदाः ।
असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधिकाः ॥
लीनव्यत्यासलेशोक्तिगदितानां प्रकाशिकाः ।
वाक्यन्यायोदधेः सारं गृहीत्वैव व्यवस्थिताः ॥

Indira Gandhi National

अथ तन्त्रदोषाः कथ्यन्ते ॥

दुर्लक्षणविहीनत्वमङ्गानामपि भूषणम् ।
इत्यलङ्कारसंबन्धाद्दोषविज्ञानमीर्यते ॥
अप्रसिद्धं दुष्प्रणीतमसुखारोह्यसङ्गतम् ।
विरुद्धमतिविस्तारमतिसंक्षिप्तमेव च ॥
सन्दिग्धं पुनरुक्तं च निष्प्रमाणाप्रयोजने ।
असमाप्ताक्षरं तद्वद्व्याहतं स्यादपार्थकम् ॥
अप्रसिद्धादयस्त्वेते तन्त्रदोषाश्चतुर्दश ।
एतैरिह विहीनत्वात्तन्त्रदोषविवर्जितम् ॥

एतत्सर्वं समालोक्य व्याख्यासु हृदि गृह्यताम् ।
तन्त्रालङ्कारबन्धोऽयं तन्त्रयुक्तिविदां सताम् ॥
हृदयान्तमलंकुर्याद्धृदयान्तान्मयोदितः ।
अंभोधिमध्यादमृतं विधार्य
सञ्जीवनात्मागमसाभिधानात् ।
प्रीतिं वितन्वन् विबुधेषु वृष्ट्या
धन्वन्तरिर्भाति स नीलमेघः ॥
वातगत्या स्थितिं कुर्वन् नीलमेघो महाकविः ।
सञ्जीवनामृतं सारं क्वचिद्वर्षति न क्वचित् ॥
वासव्यान्दिशि गोकर्णाद्योजनत्रितये महान् ।
उष्ट्रुरुन्नाम यो ग्रामः पण्डितैरभिमण्डितः ॥
तत्राभवद्विष्णुनामा भारद्वाजो भिषक्तमः।
मेधावी कीर्तिमाञ्छ्रीमांस्कन्धत्रितयपारगः ॥
दूष्यादीनां विभागज्ञः क्रियासिद्धो नृपप्रियः ।
रोगा यन्नातिवर्तन्ते साध्याः साधु चिकित्सिताः ॥
येन त्यक्ता न दृश्यन्ते शान्ताः क्वापि चिकित्सकैः ।
अन्यैरशक्यास्तु पुनः शक्या यस्य भवन्त्यपि ।
एवमादिगुणोपेतो व्यपेताखिलकल्मषः ॥
आयुर्वेदान्वयी सर्वभिषजामेकनायकः ।
यस्तस्यास्ति सुतो विद्वान्नाम्ना नारायणो भिषक् ॥
भिषगार्यमिति प्राहुर्यं पुनर्भिषगादयः ।
अभिधानमञ्जरीं ता-
मास्वाद्यान्तर्मधुव्रतव्रातैः ।
भिषगार्यो भिषगाख्यैः
कृतवान् धरणौ सकलपतरुकल्पः ॥

गोत्रे स वाहटादीनां गोत्रान्तरविलासिनाम् ।
गात्रामयापहानां च शास्त्रामृतकरी शुभे ॥
नीलमेघोऽपि संभूतो भिषगार्यपरिष्कृते ।
वाहटेनाष्टसाहस्रश्लोकैरत्र प्रदर्शिता ॥
अष्टाङ्गहृदयं हीति प्रपञ्चहृदयस्थितिः ।

---

[1] लेशकल्पना ॥

लेशकल्पना नाम — अनुपदिष्टस्य विधेः कण्ठपाठेन यत्किञ्चित् सूत्रावयवान्तरमाश्रित्यार्थः कल्प्यते । यथा— नात्र शास्त्रे कालमृत्योरकालमृत्योर्वा किञ्चिल्लक्षणं प्रतीतम् । तत्तु लेशतोऽनुमीयते । कथमिति, यदा हि नियतकालमायुः क्षयं प्राप्नोति तदा हि रिष्टमुपपद्यते, न विषमापरिहारेण म्रियमाणानाम् । उक्तं हि— "भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये । वशगाः सर्व एवैते विज्ञयाः समवर्तिनः ॥" इति । अत्र विकृतिविज्ञानीये मित्रद्विषश्चेति योऽयं चशब्दः सोऽस्माच्छ्लोकात् पूर्वकानि यानि रिष्टानि यानि चोत्तराणि तानि सर्वाण्येव समुच्चिनोति । समवर्ती हि कालमृत्युः, इतरस्त्वसमवर्ती । अत एव च तन्त्रान्तराख्ये ग्रन्थे कालमृत्योरेव रिष्टोत्पत्तिर्नाकालमृत्योरिति स्वाभिप्रायप्रकाशनार्थं स एव तन्त्रान्तराचार्यः शकटोदाहरणमङ्गीकृत्योक्तवान् । तथा हि यथा समेऽपि

---

[1] अत्र तन्त्रगुणादिकं तन्त्रदोषं चोक्त्वा पुनरनुबन्धरूपेण लेशकल्पनायाः किञ्चिद्विवरणमपि लिखितं दृश्यते । तदप्यत्र प्रकाशयामः ।

पथि रथो वाह्यमानः स्वप्रमाणक्षये भङ्गपूर्वरूपाण्याप्नोति, तथा नियतायुषः स्वप्रमाणक्षये रिष्टसंभवः । यथा त्र स एवाति-भाराक्रान्तत्वात् विषमपथाश्रितत्वाच्चाकालेऽपि क्षयमाप्नोति, तथाऽ नयतायुषो रिष्टोत्पत्तिमन्तरेण मृत्युः स्यात् । यदि पुन-रनियतायुषोऽपि रिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणं कल्प्ये तदा वार्षिके षाण्मासिके वा रिष्टे समुत्पन्ने शुभहेतुयोगान्न मृत्युः स्यात । अनियतायुषो हि सम्यगुपचारात् जीवितानुवृत्तिः विषमहेत्व-परिहारान्मृत्युश्च स्यात् । अत एव चानियतायुषोऽधिकृत्य रसायनान्युपदिष्टानि तद्योगाद्धयथं यद्बहून्यपि वर्षाणि जीवेत् । नियतायुषस्तु कालो वर्षशतात् परेण जीवितस्य न निर्दिष्टः । यथोक्तं शारीरे— "मरणं प्राणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् । तयोरप्यक्षयाद्दिष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥" इति । तस्मा दत्राविशेषोक्तावपि नियतायुष एव रिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणमिति निश्चितं स्यात् । यथा च— "ऋतुचर्यां नामाध्यायं व्याख्या-स्यामः" इति प्रतिज्ञायां षड्ऋतुविशेषप्रतिपत्तिर्भवति, न तु "ऋतुस्तु द्वादशनिशा" इत्युक्तस्यर्तोः । "मनुष्या द्विविधा प्रोक्ता नियतानियतायुषः । तयोरत्रानुमानाद्यैर्भेदं विद्याद्वि-चक्षणः ॥ समवर्ती कालमृत्यू रिष्टं पूर्वोत्तरं स्पृशेत् । चशब्द-योगाद्विवृतावित्येषा लेशकल्पना " इति तन्त्रालङ्कारभूताया-मनेकाचार्यबहुमतायां लेशकल्पनाख्यायाम् । अस्यां तन्त्र-युक्त्यां सत्यामप्यस्मोगविश्रामस्माकमनुयोगाः सन्ति बहवः । कथमिति चेत् ब्रूमः— "सर्वप्राणभृतां नित्यमायुर्युक्तिमपेक्षते" इत्यादि संग्रहोक्तौ "नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चापरा"

इति प्रतिपादितत्वान्मध्यमाधमकर्मपरिणामस्त्वनियतायुष्ट्वमिति सिद्धम् । नियतानियतायुषोः पुरुषयोरनियतायुरेव पूज्यतरः, यतः सम्यगुपचाराज्जीवितानुवृत्तिः । अनियतायुषोऽधिकृत्य रसायनान्युक्तानि ततः शताधिकानि बहूनि वर्षाण्यपि जीवेच्च । नियतायुस्तु शतवर्षजीवित एव स्यात् । तस्मादु(दार?भ)योर्युक्तिरिति न घटते । अपिच– मरणं प्राणिनां दृष्टमित्यत्रापि, आयुषो नियतस्य परिग्रहः पुण्यशब्देनानियतस्य । अनियतायुषः क्षये रिष्टोत्पत्तिर्नेत्यत्र प्रतिपादितं तयोरित्युक्तत्वात् । विषमापरिहारेण म्रियमाणस्य नियतायुषोऽपि न रिष्टोत्पत्तिः । स्वप्रमाणक्षय एव रिष्टसंभवश्चात्राभिहितः । अस्मिंस्तुरीये युगे "अशीतिका विपद्यन्ते केचिन्न सप्ततिका नराः । परमायुःस्थितं षष्टिस्तदप्यस्य न निश्चितम् ॥" इति शिवशर्मोत्तरोक्तेः पुराणवादोऽप्यत्र परिग्राह्य एव बहुश्रुतः कालवेदीत्युक्तत्वात् । ततः स्वप्रमाणोऽपि संशयः । आयुषो नियतस्यापि द्विविधत्वं रोगस्यापि रिष्टस्यापि श्वासस्यापि मृत्योरपि । तस्मात् पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेरित्यादि मृत्युज्ञानसाधनम् । तत्रापि अरिष्टं नास्ति मरणमित्युक्तं रिष्टोत्पत्तिमन्तरेण मृत्युः स्यादित्यनयोः परस्परविरोधः । यदि पुनरपमृत्यौ रिष्टोत्पत्तिर्नास्ति । तर्हि तत्परिज्ञानं कथं स्यात् । अपमृत्युपरिहारार्थः खल्वायुर्वेदः ।

साक्षान्मृत्यौ हि रिष्टोद्भव इति गदितोऽ-

त्रापमृत्यौ न रिष्टं

रिष्टोनस्सोऽपमृत्युस्त्वगदविधिगुणैः
सन्निवार्यैव चैव ।
रिष्टाभावेन मृत्यौ भवति तदगद-
ङ्कारदोषो महीया-
नायुर्वेदोऽपमृत्योर्जय इह विहित-
श्चिन्तनीयोऽयमर्थः ॥

दोषोत्थे खलु निर्दोषे ज्ञानपूर्वक्रियागुणैः ।
अपमृत्यौ परीहारो वैद्यसिद्धान्त ईरितः ॥

भूपद्विष्टादिदोषप्रसर इह भवे-
द्विघ्नभूतो गदानां
रिष्टाभावेऽपि नूनं परिगणितमिदं
नैव मूढैर्भिषग्भिः ।
रिष्टाभासच्छलोक्त्या मृतिदिनमति-
वाह्याथ रिष्टप्रशंसा
मूढैर्गृह्येत चान्यैर्व्यवहृतिपदवी
सा न वैद्यस्य धर्मः ॥

अस्मिन् कलौ कालमृत्योः प्रागेव मृतिसङ्क्रमात् ।
रिष्टं न विद्यते पादगुणाभावादपायिता ॥

IGNCA RAR
R-355
ACC. No.